

Ecocentrisch relationisme

De relationele houding en het ecocentrisme in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman

Masterscriptie Literatuur vandaag

Nederlandse literatuur

Universiteit Utrecht

Begeleider: Dr. S.B. Vitse

R.M.J.M. de Rijk (6267874)

r.m.j.m.derijk@students.uu.nl

25 juni 2019

Woorden: 14548 (exclusief citaten)

Inhoudsopgave

i. Samenvatting	2
1. Inleiding	3
2. De synthese van het relationisme en het ecocentrisme	5
2.1. Postmodernisme en de periode na het postmodernisme	5
2.2. Relationisme en affectiviteit	9
2.3. Ecocentrisme en urbanature	12
2.3.1. Ecokritiek in de periode na het postmodernisme	12
2.3.2. Taal en het ecocentrisme	14
2.3.3. Urbanature en roosting	15
2.4. Ecocentrisch relationisme	16
3. Methode	17
4. Ecocentrisch relationisme in <i>Gebrek is een groot woord</i> en <i>Het tegenovergestelde van een mens</i>	19
4.1. <i>Gebrek is een groot woord</i>	19
4.1.1. Waarneming van de natuur in <i>Gebrek is een groot woord</i>	19
4.1.2. Natuur als motief/thema en het hoofdpersonage Nynke	21
4.1.3. Het relationele als motief/thema en het hoofdpersonage Nynke	23
4.1.4. Ecocentrisch relationisme en het hoofdpersonage Nynke	25
4.1.5. Natuur als motief/thema en het personage Juda	26
4.1.6. Het relationele als motief/thema en het personage Juda	28
4.1.7. Ecocentrisch relationisme en het personage Juda	29
4.2. <i>Het tegenovergestelde van een mens</i>	29
4.2.1. Waarneming van de natuur in <i>Het tegenovergestelde van een mens</i>	30
4.2.2. Natuur als motief/thema en het hoofdpersonage Ida	31
4.2.3. Het relationele als motief/thema en het hoofdpersonage Ida	34
4.2.4. Ecocentrisch relationisme en het hoofdpersonage Ida	37
5. Conclusie	39
6. Discussie	42
7. Literatuurlijst	43

i. Samenvatting

Een aantal theoretici typeren de periode na het postmodernisme aan de hand van opvattingen waarbij een relationele verhouding tot andere mensen en de directe omgeving aan de basis ligt. Om te onderzoeken of de verhouding tot de natuur in de periode na het postmodernisme ook relationeel van aard is, geef ik in deze scriptie antwoord op de vraag: ‘In hoeverre geven de waarneming en thematisering van de natuur in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman blijk van een ecocentrische en/of relationele houding ten opzichte van de natuur/het milieu?’ Om deze vraag te beantwoorden maak ik een theoretische koppeling van relationisme en ecocentrisme. In het werk van Angelsaksische theoretici en de Nederlandstalige wetenschappers Merlijn Olnon en Yra Van Dijk en Hans Demeyer en Sven Vitse zijn verschillende aspecten van de relationele houding te vinden. Ik stel voor om deze theorieën gezamenlijk aan te duiden als ‘relationisme’, naar het begrip van Olnon en Van Dijk. Het ecocentrisme ziet de mens als slechts een onderdeel van de natuur, dat een complexe, onderling afhankelijke relatie heeft met de natuur. Volgens Ashton Nichols horen bij het ecocentrisme een zelfbewustzijn en identiteitsopvatting die in relatie met de natuur tot stand komen en gevormd worden. Het ecocentrisme beschrijft in feite een relationele houding ten opzichte van de natuur. In deze scriptie verbind ik het ecocentrisme en het relationisme aan elkaar met de term ecocentrisch relationisme. Het relationisme concretiseert de implicaties van de relationele houding ten opzichte van de werkelijkheid en identiteit, terwijl het ecocentrisme verheldert dat een dergelijke houding ook ten opzichte van de natuur zou kunnen bestaan. Aldus stel ik voor om de inzichten van het relationisme in te zetten om te onderzoeken of de verhouding tot de natuur op eenzelfde manier vormend is voor identiteit, werkelijkheidsopvatting, zelfbeeld en engagement. Om de combinatie tussen het ecocentrisme en het relationisme te onderzoeken in de romans van Marsman en Polak bestudeer ik respectievelijk de waarneming van de natuur, de thematisering van de natuur en de thematisering van het relationele. Vervolgens breng ik deze stappen samen in een interpretatie in het licht van het ecocentrisch relationisme. Uit de analyse blijkt dat de waarneming en thematisering van de natuur en het relationele in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* in beperkte mate blijk geven van een ecocentrische en een relationele houding ten opzichte van de natuur. De verhouding tot de natuur is vaak metaforisch voor en ondersteuning biedend aan de relatie met andere mensen. De relationele houding ten opzichte van natuur blijkt met name van toepassing te zijn op milieuproblematiek, en niet op natuur als ding op zich.

1. Inleiding

Steeds meer millennials trekken zich het klimaat persoonlijk aan (Van Noort). Angsten en gevoelens die voortkomen uit klimaatzorgen worden tegenwoordig onderkend in de psychologie. Daarbij is er aandacht voor omgang met verlies door klimaatverandering en de daaruit volgende omgevingsveranderingen, en wordt er door middel van therapie en bijeenkomsten getracht grip te krijgen op zorgen over de dreigende klimaatcrisis (Van Noort). Het engagement van de jongvolwassenen die last hebben van klimaatdepressie richt zich op henzelf, op wat zij kunnen doen om hun negatieve impact op het klimaat te verminderen (Van Noort). Aldus is betrokkenheid bij het klimaat in de persoonlijke sfeer terechtgekomen, waarbij de verhouding tot het milieu onderdeel is gaan uitmaken van de identiteit.

Een vergelijkbare persoonlijke, geëngageerde houding wordt aangewezen in Nederlandstalige en Angelsaksische literatuur uit de periode na het postmodernisme (Van Dijk en Olon, Vitse en Demeyer, Timmer, Huber, Moraru, Den Dulk, McLaughlin). De opvattingen over de verschijningsvorm van deze houding zijn heterogeen, maar aandacht voor een hernieuwd belang van contact met anderen en een verbondenheid met de omgeving worden herhaaldelijk naar voren geschoven. Deze houding is ontstaan in reactie op het postmodernisme en vooral de ondermijnende uitwerking daarvan (Huber 5, Den Dulk 5). In deze scriptie wil ik laten zien hoe de verschillende opvattingen die een reactie op het postmodernisme vormen, verenigd kunnen worden en ook van toepassing zijn op de Nederlandstalige literatuur van de millenniumgeneratie.

Merlijn Olon en Yra Van Dijk zijn van mening dat een variant van deze houding in Nederland sterk naar voren komt in de boeken van de Nederlandstalige millenniumgeneratie, bestaande uit onder andere Nina Polak en Lieke Marsman (Steinz, Pruis, Olon en Van Dijk 4). Olon en Van Dijk typeren de romans van deze generatie met behulp van hun begrip 'radicaal relationisme', een ingetogen engagement waarbij een verkenning van "de mogelijkheden en beperkingen van de constructie van het individu (of subject) te midden van, en vooral ook *door* anderen" centraal staat (Olon en Van Dijk 4). Bij zo'n hervonden erkenning van het belang van de verhouding tot anderen en het toenaderingsproces dat het in gang zet, heeft affectiviteit een belangrijke rol. Hans Demeyer en Sven Vitse zien de thematisering van affectiviteit als belangrijkste kenmerk in de hedendaagse Nederlandstalige literatuur (Demeyer en Vitse 223). Olon en Van Dijk en Demeyer en Vitse zijn het met elkaar eens dat er sprake is van een zoekende houding, waarbij identiteit, engagement en de

werkelijkheidsopvatting tot stand komen door middel van verbinding met anderen en de wereld.

In de academische literatuur over de Nederlandstalige milleniumgeneratie is nog niet eerder een verband gelegd tussen de relationele houding met betrekking tot anderen en de omgeving en de manier waarop betrokkenheid bij het klimaat en de verhouding tot de natuur naar voren komen. Ik wil in deze scriptie onderzoeken of de betrokkenheid bij het klimaat en de verhouding tot de natuur uit eenzelfde soort relationele houding voortkomen als het hernieuwde belang van de verbinding met anderen. De romans *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman en *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak zijn in dit kader interessant omdat ze blijk geven van de relationele thematiek die kenmerkend is voor werk van de milleniumgeneratie en tegelijkertijd ook het onderwerp klimaatverandering aansnijden (Marsman, Polak). Daarom wil ik aan de hand van deze boeken onderzoeken of de verhouding tot het klimaat overeenkomt met de relationele en affectieve houding uit de literatuur uit de periode na het postmodernisme.

Binnen de ecokritiek is er een stroming genaamd ‘ecocentrisme’, die de mens ziet als slechts een onderdeel van de natuur dat in een relationele wisselwerking staat met al het natuurlijke (Kostkowska 3, Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* 184). De consequentie van deze opvatting is volgens Ashton Nichols dat de mens beschouwd moet worden als gelijkwaardig aan andere vormen van de natuur in plaats van als heer en meester (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* xvii). De werkelijkheids- en identiteitsopvatting van de mens wordt als gevolg van deze aangepaste positie gebaseerd op de verbondenheid met (alle vormen van) natuur (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* 79). Het ecocentrisme en het relationisme zijn op dit vlak tot op zekere hoogte overeenkomstig, omdat de nadruk ligt op verbinding als onderdeel van identiteit. De theorie van Nichols zal in mijn onderzoek dienst doen om een brug te slaan en een vergelijking te maken tussen de relationele verbinding met anderen en de omgeving en de ecocentrische verbinding met de natuur/het milieu. Ik zal onderzoeken of de relationele houding ook een ecocentrisch bewustzijn met zich meebrengt, en daar de term ‘ecocentrisch relationisme’ aan verbinden. Dit zal ik onderzoeken aan de hand van de onderzoeksvraag:

In hoeverre geven de waarneming en thematisering van de natuur in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman blijk van een ecocentrische en/of relationele houding ten opzichte van de natuur/het milieu?

Om deze vraag te beantwoorden zal ik eerst de beschrijving van het relationele in uiteenlopende theorie over de periode na het postmodernisme uiteenzetten en aan elkaar verbinden (2.1. *Postmodernisme en de periode na het postmodernisme*). Vervolgens zal ik in paragraaf 2.2. *Relationisme en affectiviteit* aangeven op welke manier het Nederlandstalige relationisme van Olsson en Van Dijk een voortzetting vormt van het relationele uit de Angelsaksische literatuur. Het gedachtegoed van Nichols en het ecocentrisme zal ik in paragraaf 2.3. *Ecocentrisme en urbanature* verder uitwerken, om de manier waarop ecocentrisme en het relationele met elkaar in verband staan vervolgens te expliciteren in paragraaf 2.4. *Ecocentrisch relationisme*. In hoofdstuk 3. *Methodologie* zal ik aangeven hoe ik de romans van Marsman en Polak zal analyseren aan de hand van het de verschillende aspecten uit de theorie. De analyse en interpretatie die daaruit volgen zijn te vinden in hoofdstuk 4. *Ecocentrisch relationisme in Gebrek is een groot woord en Het tegenovergestelde van een mens*. Ten slotte zal ik in 5.1. *Conclusie* en 5.2. *Discussie* antwoord geven op de onderzoeksvraag en enkele kanttekeningen bij het onderzoek plaatsen.

2. De synthese van het relationisme en het ecocentrisme

2.1. Postmodernisme en de periode na het postmodernisme

Tijdens het postmodernisme, dat grofweg vanaf het midden tot het einde van de twintigste eeuw duurde (Huber 3), werd de mogelijkheid om de werkelijkheid te representeren met literatuur excessief bevraagd (McLaughlin 56). Postmodernisten meenden dat taal alleen naar zichzelf kan verwijzen, waardoor taal nooit iets over de echte wereld kan zeggen (McLaughlin 64). Ondanks dat het postmodernisme zich moeilijk laat definiëren (Huber 2), zijn velen het erover eens dat het mede dankzij de loskoppeling van taal en werkelijkheid fundamentele conventies en zekerheden heeft ondermijnd. Daarmee heeft het postmodernisme een diepe ontologische twijfel teweeggebracht in de cultuur, de wetenschap en het publieke domein (Huber 3, Timmer 37), die nog steeds voortduurt (Timmer 15, McLaughlin 64). De voornaamste instrumenten waarmee het postmodernisme ontologische twijfel teweeg heeft gebracht zijn deconstructie, scepticisme en zelf-reflexieve ironie (Huber 5, Den Dulk 5). De ontologische twijfels die voortkomen uit het postmodernisme beïnvloedden het zelfbeeld. Een sceptische houding tegenover de verbinding tussen taal en werkelijkheid problematiseert de positie van het individu in de werkelijkheid, omdat het individu zijn talige referentiekader verliest waarbinnen het zijn zelfbeeld kan construeren. Het wegvallen van een vast referentiekader maakt identiteit arbitrair en heft de mogelijkheid van stabiele identiteit op (Huber 5, McLaughlin 64).

Sinds de jaren tachtig zijn theoretici en schrijvers bezig de verbinding tussen taal en de werkelijkheid te herstellen, omdat ze ondervonden dat het postmodernisme conservatief is in zoverre dat het geen mogelijkheid biedt tot verandering van de problemen die het aankaart (Den Dulk 5, Huber 40, McLaughlin 64). Door middel van betrokkenheid en oprechtheid tracht men de verbinding tussen taal en werkelijkheid te herstellen (Timmer 24). Hoewel deze ontwikkeling haaks op het programma van het postmodernisme staat, is er geen sprake van een volledige breuk met het postmodernisme (Huber 30, McLaughlin 66). De theoretische grondbeginselen van het postmodernisme zijn niet verworpen; auteurs en kunstenaars uit de periode na het postmodernisme kiezen er bewust voor om taal te gebruiken om aan de werkelijkheid te refereren ondanks de inherente onmogelijkheid daarvan die het postmodernisme heeft overgeleverd. Er wordt als het ware een kunstmatig referentiekader aangenomen om een grond te creëren om iets steekhoudends over de wereld te kunnen zeggen (Huber 37).

Het idee dat in literatuur uit het begin van de eenentwintigste eeuw een verschuiving heeft plaatsgevonden ten opzichte van het postmodernisme wordt door veel theoretici onderschreven (Huber 2). Om de periode na het postmodernisme te duiden proberen deze theoretici uit te zoeken welke trends uit de huidige literatuur het meest kenmerkend zijn (Huber 2). Er is weinig overeenkomst over welke karakteristieken uit de periode na het postmodernisme het voornaamst zijn. Wel worden er vaak dezelfde termen gesuggereerd om de periode na het postmodernisme aan te duiden, namelijk “realism, sincerity and authenticity” (Huber 6). Deze termen impliceren allemaal een bepaalde terugkeer naar de werkelijkheid (realism) dan wel een beweging weg van de postmoderne ironie (sincerity and authenticity) (Huber 6), en sluiten daarmee aan bij de trend in de periode na het postmodernisme die ik in de vorige alinea beschreef. Wat de verschillende opvattingen volgens Irmtraud Huber daarnaast delen is dat literatuur poogt “to reconstruct, (re-)connect, communicate and engage” (Huber 24). Volgend uit deze gemene delers is er in de periode na het postmodernisme een zoekende houding waarneembaar hoe weer iets op te bouwen, in plaats van alle mogelijkheden om iets over de wereld te zeggen met de grond gelijk te maken (Huber 7, Timmer 21). Daarom zie ik in lijn van deze bouwmetafoor de verschillende theoretische benaderingen van de periode na het postmodernisme als het bouwen van een stad die bestaat uit verschillende wijken, die onderling verschillen qua sfeer en karakter, maar die samen de stad zijn. De stad is sinds de jaren tachtig steeds diverser geworden (Moraru 36), en de metafoor kan daarom gebruikt worden om de diversiteit van opvattingen uit de periode na

het postmodernisme te beschrijven (die in dezelfde periode tot stand kwam). Ik ben van mening dat het verbinding maken met anderen en de omgeving, oftewel het relationele, bij de verscheidene theorieën over de periode na het postmodernisme aan de basis ligt van de poging “[to] connect, communicate and engage”, en daarmee ook “to reconstruct”. Ik zal deze stelling toelichten aan de hand van een aantal theorieën, die een verschillende insteek hebben maar het relationele op de een of andere manier onderstrepen.

Zo schrijft Robert L. McLaughlin in het kader van de periode na het postmodernisme over de opkomst van een realiteitsopvatting die het sociale en het relationele als basis aanneemt. Volgens McLaughlin vertonen de werken van auteurs (o.a. David Foster Wallace) uit de periode na het postmodernisme kenmerken van een sociale grondslag of verbondenheid (McLaughlin 55). De nadruk ligt in deze periode volgens hem minder op het verkennen van de grenzen van de narratieve conventies en reflexief woordenspel uit het postmodernisme en meer op het representeren van de gedeelde wereld, de wereld die “we all more or less share” (McLaughlin 67). Het delen van de wereld vormt de grondslag voor representatie, omdat het willen creëren van gemeenschappelijkheid een referentiekader mogelijk maakt. Zo herinneren auteurs de lezer volgens McLaughlin aan de wisselwerking tussen taal en realiteit en aan het feit dat literatuur een sociale interventie kan zijn (McLaughlin 67).

Als McLaughlins theorie een wijk was in mijn imaginaire stad, grensde deze waarschijnlijk aan de buurt van Allard Den Dulk. Den Dulk neemt (in het werk van Wallace, Jonathan Safran Foer en Dave Eggers) een verlangen naar oprechtheid, een verbondenheid met de realiteit en een hernieuwd belang van gemeenschap waar, om de ondermijnende ironie van het postmodernisme mee te bezweren (Den Dulk 2). Den Dulk beschouwt deze noties als onderdeel van een nieuw soort engagement, omdat ze het mogelijk maken om een betekenisvolle verbinding met de werkelijkheid aan te gaan (Den Dulk 131). Engagement heeft noodzakelijk te maken met de werkelijkheid omdat engagement slechts kan bestaan wanneer het individu zich aan de realiteit verbindt door middel van keuzes en acties (Den Dulk 230). Gemeenschap is een voorwaarde voor deze wisselwerking omdat de verbondenheid met de buitenwereld ook een verbondenheid met de ander veronderstelt (Den Dulk 230). Omdat gemeenschap bij Den Dulk aan de basis van engagement ligt, is het relationele ook in zijn theorie aanwijsbaar. Het voornaamste verschil tussen McLaughlin en Den Dulk is daarmee dat de eerste focust op het herstellen van de verbinding tussen taal en werkelijkheid op zich door middel van gemeenschappelijkheid op zich (McLaughlin 67), terwijl het realiteitsbesef bij Den Dulk in wisselwerking met gemeenschappelijkheid als

beginpunt wordt aangehaald van de mogelijkheid van engagement. Den Dulk zet een stap verder vanaf hetzelfde theoretische beginpunt als McLaughlin. Ik zie deze opvattingen als twee uitwerkingen van het relationele, die elkaar aanvullen en niet tegenspreken.

Volgens haar heeft de zelf-reflexieve subjectiviteit uit het postmodernisme plaatsgemaakt voor een begrip van identiteit en het zelf waarbij verbinding met anderen essentieel is (Timmer 45). Verder valt volgens Timmer ook “the empathetic expression of feelings and sentiments” op in de literatuur uit de periode na het postmodernisme (Timmer 13). De notie van empathische expressie heeft volgens haar een “re-humanizing” uitwerking (Timmer 23), die begrepen kan worden als een herwaardering van menselijkheid en medemenselijkheid in de literatuur (Timmer 31). Dit zorgt voor een nieuw, menselijker beeld van het zelf te midden van anderen (Timmer 13). Om een zelfbeeld op te bouwen uit gevoelens, zijn anderen nodig; gevoelens zijn namelijk “inter-personal” (Timmer 45). Het relationele is daarom ook bij Timmer van belang. Waar bij Den Dulk de nadruk ligt op engagement in de literatuur na het postmodernisme, pleit Timmer vooral voor het hernieuwde belang van de verkenning wat het is om mens te zijn in de wereld samen met andere mensen, inclusief de gevoelens die in dat aanwezig- en samenzijn loskomen. De theorieën van Timmer en Den Dulk richten zich op andere onderdelen van dezelfde theoretische basisaannname van het zelf. Daarom voel ik me vrij om ook een combinatie van deze opvattingen te gebruiken. Ik zal in mijn analyse kijken naar de identiteit en het zelfbeeld in relatie tot anderen, maar zal dat zelfbeeld en de gemeenschappelijke werkelijkheidsopvatting ook beschouwen als een bepaalde vorm van engagement, net zoals de Nederlandse theoretici Merlijn Olzon en Yra van Dijk die ik in de volgende paragraaf zal introduceren.

Christian Moraru schrijft net als Timmer en Den Dulk dat de relatie met een ander bepalend is voor het zelfbeeld en de manier waarop de mens zijn aanwezigheid in de wereld interpreteert. Zijn theorie hieromtrent heet “cosmodernism” (Moraru 2). De hoeksteen van het cosmodernisme is wederom relationaliteit, Moraru noemt dit tijdperk zelfs “the age of networks” (Moraru 5). Hij oppert cosmodernisme als een alternatieve denkwijze die behulpzaam kan zijn bij het lezen van schrijvers en denkers uit deze tijd waar een “self-other interconnectedness” centraal staat (Moraru 5-6). In een wereld vol tegenstellingen als de huidige (die ik in paragraaf 2.3 zal toelichten), is het relationele volgens Moraru extra belangrijk. De relatie tot de ander maakt de identificatie met het zelf en het bewustzijn mogelijk (Moraru 24). Het belang van anderen voor het zelfbeeld zorgt volgens Moraru voor

een ethische verantwoordelijkheid tegenover die anderen; het werkt een roep om zorg en aandacht voor anderen en de wereld in de hand (Moraru 21).

Zoals ik heb laten zien, worden in alle bovengenoemde theorieën gemeenschappelijkheid en verbinding, oftewel het relationele, als fundament voor identiteit, het zelfbeeld, de werkelijkheidsopvatting en het engagement benadrukt. Deze verschillende aspecten van het relationele in de literatuur uit de periode na het postmodernisme houden verband met elkaar en vormen een uiteenzetting van het belang van het gemeenschappelijke op verschillende fronten. Deze fronten bieden samen zicht op een breder interpretatiekader waarin het relationele centraal staat. De combinatie van deze theorieën duid ik vanaf nu aan als relationisme (een term die ik overneem van Olnon en Van Dijk, hun variant van het relationisme licht ik in de volgende paragraaf toe). Ik wil niet stellen dat het relationisme de meest valide benadering van de periode na het postmodernisme is, maar het is in elk geval van belang in de metaforische stad die zich uitbreidt, waarin een grond gedeeld wordt.

2.2. Relationisme en affectiviteit

De Nederlandse romans die ik bespreek, zijn exponent van de verschuiving die de theorieën van Huber, McLaughlin, Moraru, Den Dulk en Timmer weergeven, maar dienen als fenomeen op zich besproken te worden – Nederlandstalige literatuur is niet slechts een weerslag van Angelsaksische. In de vorige paragraaf heb ik aangetoond dat de relationele benaderingen van de literatuur uit het Angelsaksische taalgebied een bepaalde basisaanname delen die van belang is voor de vorming van identiteit en het zelfbeeld, realiteitsbegrip en engagement. De theorieën zijn veelal gebaseerd op werken van mannelijke Angelsaksische auteurs die rond de eeuwwisseling geschreven zijn. In dit hoofdstuk zal ik aantonen dat deze theorieën ook van toepassing zijn op Nederlandstalige werken uit de huidige tijd. Dit doe ik aan de hand van de opvattingen van de wetenschappelijke duo's Olnon en Van Dijk en Demeyer en Vitse die dicht bij de opvattingen uit het vorige hoofdstuk liggen. Al schreven de theoretici uit de vorige paragraaf over Angelsaksische schrijvers die grofweg twintig tot dertig jaar eerder begonnen met schrijven dan de Nederlandstalige; hun boeken zijn millenials, terwijl de schrijvers die Olnon en Van Dijk en Demeyer en Vitse bespreken zélf millenials zijn. Van Dijk en Olnon en Vitse en Demeyer schrijven over de periode na het postmodernisme op basis van de termen 'relationisme' en 'affectiviteit'. Ik zal eerst het begrip 'relationisme' bespreken aan de hand van het stuk van Olnon en Van Dijk. Vervolgens zal ik het affectieve toelichten met de theorie van Demeyer en Vitse.

Het relationisme van Olton en Van Dijk is hun antwoord op de vraag hoe de Nederlandstalige schrijvers van de millenniumgeneratie zich in hun romans engageren. Het gaat volgens hen niet om een expliciet maatschappelijke of politieke betrokkenheid, maar om een filosofisch, ethisch engagement. De romans gaan vaak over eenzame personages die zich proberen te verbinden met anderen en die hun identiteit aan de hand daarvan proberen te begrijpen, te vormen of op te heffen. De romans draaien niet om de poging om nader tot elkaar te komen op zich, maar om “het besef dat voor onze identiteit het in relatie zijn met anderen een voorwaarde is” (Olton en Van Dijk 4). Daarbij gaat het volgens Olton en Van Dijk vooral om een zoektocht naar het vormen van identiteit te midden van en samen met anderen (Olton en Van Dijk 4). Het relationele betekent niet dat de verbinding met anderen altijd succesvol is, maar het gaat om de *poging* verbinding te maken (Olton en Van Dijk 5). Dit zorgt voor een identiteits- en werkelijkheidsopvatting die draait om het onderzoeken en bewerkstelligen van de verhouding tot anderen en de omgeving (Olton en Van Dijk 4). Ook in de millenniumgeneratie is er het besef van de ondoorgrondelijkheid van de wereld, de erfenis van het postmodernisme, net als in de stroming die ik in de vorige paragraaf besprak. Juist dankzij dit besef is identiteit in de romans van de Nederlandstalige millenniumgeneratie “fluïde, internationaal, exhibitionistisch, relationeel, intertekstueel en met technologie vervlochten” (Olton en Van Dijk 7), omdat identiteit net als in het postmodernisme instabiel blijft. De relationele identiteit is geen (her)ontwikkeling van een uniforme identiteit, maar een ontwikkeling van het besef dat identiteit “geconstrueerd, relationeel en meerduldig” is (Olton en Van Dijk 4). De mogelijkheid van bestaan van ‘het autonome subject’ blijft in dat proces logischerwijs verworpen, net als dat in het postmodernisme. Maar het individu wordt nu volgens Olton en Van Dijk “gereconstrueerd als onderdeel van een netwerk van relaties”, waardoor er ondanks de instabiliteit weer een bepaalde identiteitsvorming mogelijk is (Olton en van Dijk 7).

Ondanks dat Olton en Van Dijk voornamelijk de relatie tot mensen uitwerken in hun stuk, noemen ze ook de relatie tot dieren en dingen. In de boeken van de millenniumgeneratie weigeren “personages [...] zichzelf nog langer als het centrum van het universum te zien, trachten personages op te gaan in hun omgeving vanuit het besef dat identiteit überhaupt bestaat bij de gratie van de relaties tot de mensen, dieren en dingen om ons heen” (Olton en Van Dijk 5). In het kader van mijn volgende paragraaf, waar ik het ecocentrisme zal toelichten, is het belangrijk om op te merken dat het relationele niet slechts betrekking heeft op intermenselijke gemeenschappelijkheid, maar ook betrekking kan hebben op andere

wezens en objecten dan mensen. Er is zodoende tegelijkertijd ook sprake van “een radicale herpositionering van de hoofdpersoon in de omringende wereld” (Olnon en Van Dijk 4). Volgens Olnon en Van Dijk speelt het relationele zich niet alleen af op het niveau van de tastbare wereld, maar ook in het gebruik van oude en nieuwe media. Deze worden tegenwoordig gebruikt om contact te leggen en een verhouding tot de wereld te creëren (Olnon en Van Dijk 4).

Olnon en Van Dijk noemen in hun stuk Moraru, Timmer en Den Dulk als theoretici die het belang van het relationele eerder hebben gethematiseerd (Olnon en Van Dijk 5). Zodoende weten ze hun standpunt verbonden aan de Angelsaksische theorie over de periode na het postmodernisme. Ik heb dit verband uitgewerkt omdat ik wil aantonen dat de verschillende theorieën over de rol van het relationele in de literatuur na het postmodernisme van toepassing zijn op de Nederlandstalige literatuur van de milleniumgeneratie en dat ze in samenspel een relationeel wereldbeeld vertegenwoordigen dat doorwerkt op globale schaal. In de volgende paragraaf zal ik verder ingaan op de verhouding van globalisering tot het relationele in de literatuur. Maar voorafgaand wil ik nog een laatste stap zetten in mijn uiteenzetting over het relationele in de literatuur in de periode na het postmodernisme.

Demeyer en Vitse hebben net als Olnon en Van Dijk een benadering van de Nederlandstalige millenium schrijvers die aan de Angelsaksische theorie verbonden is. Ook Demeyer en Vitse noemen een aantal van de theoretici die ik heb gebruikt in mijn schets van de Angelsaksische benadering van het relationele, te weten Huber en Timmer. Demeyer en Vitse wijzen affectiviteit aan als het belangrijkste onderdeel van die theorie. Demeyer en Vitse hanteren daarbij het begrip “affectieve dominant”. Zij baseren zich hiervoor op het dominantbegrip van Brian McHale, “een structuur die orde en hiërarchie aanbrengt in een diversiteit van technieken en motieven in een literaire tekst” (Demeyer en Vitse 223). Tijdens het postmodernisme was de dominant volgens McHale van ontologische aard, terwijl deze nu volgens Demeyer en Vitse van affectieve aard is (Demeyer en Vitse 223). Volgens Demeyer en Vitse is er als gevolg van het postmodernisme sprake van een vervreemd identiteitsgevoel, dat slechts de ruimte laat voor “affectieve opvattingen van de gemeenschap, een verbond, identiteit” (Demeyer en Vitse 242).

In mijn onderzoek zal ik affectiviteit niet als dominant zien, maar als voornaam onderdeel van een bredere relationele houding. De affectieve dominant is volgens Demeyer en Vitse te zien in “de thematisering van ervaring en beleving, en daarnaast in affectieve categorieën en motieven als verlangen, hechting, zorg en identificatie” (Demeyer en Vitse 223). De

thematisering van ervaring en beleving dient bij Demeyer en Vitse als manier om de verhouding tot de wereld te onderzoeken. Demeyer en Vitse noemen de thematisering van affectieve twijfels als kenmerkend voor de affectieve dominant. Deze twijfels doen zich voor als twijfels aan de eigen identiteit, aan de werkelijkheid en aan de verhouding/relatie tot anderen (Demeyer en Vitse 224). Waar bij de theorieën die ik eerder besprak sprake was van een zoektocht naar een manier om de wereld en het zelf (en de verhouding van het zelf tot de wereld) te kunnen benaderen dankzij de verhouding tot anderen en de omgeving, draait het bij Demeyer en Vitse om de affectieve benadering van diezelfde relationele zoektocht, die voortkomt uit de vragen en twijfels die zich in de relationele verhouding tot het zelf en de wereld voordoen. Zodoende illustreert het affectieve zoals Demeyer en Vitse dat beschrijven de zoekende houding die het relationele met zich meebrengt. Zo gesteld kan het affectieve van Demeyer en Vitse alleen begrepen worden binnen de context van het relationele, en maakt het er deel van uit. Ik zal het affectieve opnemen in mijn benadering van het relationele omdat affectieve thema's en motieven een belangrijk onderdeel van de invulling van het relationele zijn. Zodoende hoort de theorie van Demeyer en Vitse ook thuis in mijn stad.

2.3. Ecocentrisme en urbanature

In deze paragraaf zal ik het ecocentrisme introduceren. Daarnaast zal ik toelichten welke implicaties het gebruik van taal voor de verhouding tot de natuur en het milieu heeft. Daarna zal ik de begrippen 'urbanature' en 'roosting' van de ecocentrische theoreticus Ashton Nichols uiteenzetten, om te eindigen met de introductie van de term ecocentrisch relationisme.

2.3.1. Ecokritiek in de periode na het postmodernisme

Ecokritiek is een paraplueterm voor onderzoek dat met een kritische houding de representatie van ecologie en het klimaat in cultuur bestudeert (Buell 138). Lawrence Buell wijst twee golven aan binnen de ecokritiek met betrekking tot literatuur. De eerste golf was gericht op 'nature writing' en 'wilderness fiction' en was sterk verbonden aan de romantiek. Vanaf de jaren 80 verbreedde de tweede golf de focus naar meerdere genres en onderzocht ook andere vormen van betrokkenheid bij het milieu dan de directe aanraking met natuur (Buell 3, 17). Het ecocentrisme behoort tot deze tweede golf. Een vaak gebruikte term binnen de hedendaagse ecokritiek is 'antropoceen', welke gebruikt wordt ter aanduiding van de huidige invloed van menselijke activiteit op het ecosysteem van de aarde, iets dat in de bekende geschiedenis van de planeet niet eerder voor is gekomen. De invloed van menselijke activiteit

is zo groot geworden, voornamelijk dankzij de ontwikkeling van technologie die sinds de industriële revolutie steeds meer uitwerking heeft op het klimaat, dat het klimaat steeds onvoorspelbaarder wordt (Buell 1). Ecocritici uit de tweede golf staan kritisch tegenover deze ontwikkeling. Ze zijn van mening dat het antropocentrisme, het idee dat mensen en hun behoeftes bovenaan in de hiërarchie van levende wezens, niet-levende wezens en de natuur staan (Buell 134), niet meer past bij deze tijd van door de mens veroorzaakte klimaatverandering (Clark, Kostkowska, Nichols).

Sinds de jaren 80 is de ecokritiek sterk gegroeid als discipline (Buell 3), omdat een immense groei van de wereldpopulatie samen met versnelde technologische ontwikkeling zorgde voor toenemende vervuiling, ontbossing, uitsterving en klimaatverandering (Love 3). Dankzij deze veranderingen in de natuurlijke omgeving en het schokkende besef dat de wereld en haar ecosysteem door de mens vernietigd kan worden kwam in de ecokritiek meer aandacht voor de relatie tussen cultuur en natuur en het menselijke en niet-menselijke (Love 3). Steeds meer ecocritici begonnen de mens als een schakel binnen de natuur te zien, in plaats van als het middelpunt ervan. Dit idee hoort bij de theoretische stroming van het ecocentrisme. Bij het ecocentrisme wordt het belang van de hele ecosfeer boven dat van een enkele soort gesteld (Buell 137). Dit betekent dat natuur en milieu vanuit een relationele opvatting kan worden begrepen; de mens staat als gelijke in verbinding met alle andere natuurlijke wezens en processen (Kostkowska 3, Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* 184). Het milieu bestaat uit een enorm web van relaties van verschillende processen en organismes, waar de mens slechts onderdeel van uitmaakt (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* 176). Dientengevolge is de menselijke identiteit volgens het ecocentrisme niet autonoom, maar komt in relatie met het milieu en (niet-)menselijke levensvormen tot stand (Buell 101).

Niet toevallig kaartte het ecocentrisme het belang van de verbinding van de mens met de natuur in dezelfde periode aan als toen de invloed van het postmodernisme begon af te nemen en de relationele houding die ik in voorgaande paragrafen besprak op de voorgrond trad. Sinds het einde van de Koude Oorlog in 1989 is de wereld snel geglobaliseerd, waardoor relatieve afstand afnam en onderlinge verbondenheid toenam (Moraru 35). Moraru spreekt met betrekking tot het einde van de Koude Oorlog van een mijlpaal, die aangaf dat de politiek en cultureel verdeelde wereld plaatsmaakte voor een geglobaliseerde wereld vol verbondenheid (Moraru 36). Zowel het ecocentrisme en het relationisme zijn ontsproten uit de nucleaire dreiging van de Koude Oorlog, die het bewustzijn verspreidde dat de natuurlijke omgeving en de mens zelf vernietigd zouden kunnen worden door menselijke daden. Voor de

relationisten was dit het moment waarop de premissen van het postmodernisme ontoereikend bleken om weer een gezamenlijke wereld op te bouwen (Moraru 37, McLaughlin 55). Ook volgens theoretici van het ecocentrisme hebben de ontwikkelingen na het einde van de Koude Oorlog ervoor gezorgd dat de mens weer in relatie tot de werkelijkheid staat, maar niet alleen tot anderen of hun directe omgeving, – zoals in het relationisme – maar tot alle onderdelen van de natuur.

2.3.2. Taal en het ecocentrisme

Veel literatuurwetenschappers zijn van mening dat taal een rol speelt in het ecologische bewustzijn van de maatschappij (Kostkowska 2). Kostkowska stelt dat literatuur de relationele verhouding tot het milieu kan bevorderen door een pluriforme benadering te stimuleren. Een pluriforme houding is volgens Kostkowska van belang om de wisselwerking tussen mens en natuur te kunnen onderkennen (Kostkowska 2). Buell specificiert de rol van literatuur verder. Volgens hem leent literatuur zich om posities en houdingen in af te tasten (Buell 104). Er zijn ook theoretici die taal en literatuur juist als een vervreemdend medium zien met betrekking tot de natuur. Volgens David Abram heeft het ontstaan van het alfabet en het schrift ervoor gezorgd dat de relatie van mens tot natuur verstoord werd. Volgens hem kan het talige referentiekader van mensen slechts een antropocentrische interpretatie van de belevingswereld geven (Abram 138). Hierdoor is de mens ingesloten in zijn eigen talige binnenwereld, waardoor de natuur in de buitenwereld op een bepaalde manier onkenbaar blijft voor de mens (Abram 257). De scheiding van mens en buitenwereld die taal volgens Abram heeft gecreëerd zou het theoretisch onmogelijk maken om met taal weg te bewegen van het antropocentrisme. Deze paradoxale verhouding van de mens tot de natuur die taal veroorzaakt is inherent aan het ecocentrisme. Maar taal kan wel blijk geven van een veranderende *houding* van de mens ten opzichte van zijn omgeving. Daarom kan de mens volgens Buell wel systematisch kiezen voor de ethische positie waarbij hij/zij erkent niet het middelpunt van de natuur te zijn, en rekening probeert te houden met de natuurlijke processen en de werking van ecosystemen (Buell105). Op deze manier kunnen taal en de menselijke houding die door taal gevormd wordt tegelijkertijd antropocentrisch zijn, en het antropocentrisme bevragen.

Het probleem van de onkenbaarheid van de natuur en de buitenwereld is vergelijkbaar met de onkenbaarheid van de werkelijkheid die het postmodernisme voorstond. In de periode na het postmodernisme is er een zoekende houding opgekomen om ondanks het postmodernisme weer grip te krijgen op de werkelijkheid. Terwijl de natuur tot op zekere hoogte ook onkenbaar blijft voor de mens, stel ik dat in de periode na het postmodernisme

ook een vergelijkbare zoekende houding is ontstaan met betrekking tot natuur en milieu, die tot op zekere hoogte gelijk opgaat met het relationisme. Deze houding betreft geen weerslag van het ideaalbeeld van het ecocentrisme, maar geeft blijk van een streven naar het verbinden van de identiteit met de natuurlijke omgeving overeenkomstig met de manier waarop de relationele houding de identiteit in relatie met anderen tracht op te vatten.

2.3.3. Urbanature en roosting

Ashton Nichols introduceert het begrip ‘urbanature’ om aan te duiden wat het ecocentrisme betekent voor de natuuropvatting van de mens. Urbanature beslaat de grootst mogelijke opvatting van natuur, die alle natuurlijke wezens, organismes, objecten en fenomenen omvat (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* xv). De natuur wordt zo iets alomvattends, dat zowel iets concreets als een mier omvat als iets abstracts zoals de werking van zeestromen. Door deze natuuropvatting te introduceren wil Nichols laten zien dat “all human and nonhuman lives, as well as all animate and inanimate objects around those lives, are linked in a complex web of interdependent interrelatedness” (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* xiii). De inherente verbondenheid tussen al het natuurlijke en de positionering van de mens als gelijk en natuurlijk wezen, brengt met zich mee dat de hiërarchische opvatting die de mens als ‘heer en meester’ boven de natuur plaatst verworpen wordt (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* xv).

De brede definitie van urbanature zorgt ervoor dat gecultiveerde natuur en wilde natuur allebei in gelijke mate natuur zijn en tot het milieu behoren (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* xiv). Door alle vormen van natuur te betrekken in de term urbanature, vrijwaart Nichols zich van de binaire oppositie die normaalgesproken inherent is aan de ‘wilde’ natuur en de stad (Nichols “Urbanatural Roosting” 100). Dit betekent dat een terugkeer naar de natuur, zoals die in de romantiek voorgesteld werd, geen optie meer is, omdat de mens altijd al in de natuur is. In de stad zijn heel veel natuurlijke objecten, materialen en grondstoffen te vinden, terwijl er in de natuur ook vaak mens-gemaakte, ofwel culturele producten te vinden zijn die natuur beïnvloeden. Dit laat zien dat cultuur en natuur onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Zo maakt urbanature de verhouding van de mens tot de natuur een stuk concreter (hoewel niet eenvoudiger). En belangrijker, de natuuropvatting van urbanature maakt het mogelijk voor de mens om zich in relatie met natuur te vinden in de stad. Urbanature maakt duidelijk dat de mens slechts een onderdeel is van de natuur en zich er niet in een zelfgebouwde stad van kan afsluiten. Omdat urbanature alles in de natuur als fundamenteel in relatie met elkaar beschouwt, veroorzaakt urbanature een relationele

werkelijkheidsopvatting. Als de natuur gelijk is aan de mens en overal om de mens heen is, is het ook logisch dat natuur deel uitmaakt van de relationele identiteits- en werkelijkheidsopvatting van de mens. In zekere zin vertoont urbanature daarmee overeenkomst met de ideeën van McLaughlin en Den Dulk. Waar McLaughlin en Den Dulk over een nieuw realiteitsbesef schreven dat gebaseerd is op de gedeelde wereld (onder mensen), laat urbanature zien dat die gedeelde wereld nog veel groter is, en gedeeld wordt met veel meer.

De nieuwe natuuropvatting die Nichols met urbanature uitdraagt heeft ook consequenties voor de manier waarop de mens zich tot het milieu verhoudt. Wanneer de mens in relatie met alle natuurlijke wezens en processen staat, zou hij zich ook bewuster moeten zijn van de manier waarop zijn gedrag het klimaat beïnvloedt. Om de gevolgen van de wisselwerking tussen mensen en het milieu te benadrukken introduceert Nichols de term “roosting”, dat is “the idea that humans need to live on the earth in a way closer to the way that animals and other living things live, employing their environments for their own benefit without harming those same environments” (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* xvii). Een vogelnestje van twijgjes is niet meer of minder natuurlijk is dan het nest van de mens, van steen of cement. Zoals vogels een nestje bouwen uit eigenbelang, om zich te kunnen beschutten en voortplanten, en tegelijkertijd met hun afscheiding de omliggende aarde bevruchten, zouden mensen ook tegelijkertijd aan hun levensvoorwaarden kunnen voldoen en bijdragen aan het ecosysteem, in plaats van ten koste van het milieu te leven (Nichols “Urbanatural roosting” 101-102). Een dergelijke bewuste omgang met de natuur betreft een ideële ecocentrische leefwijze. De houding die ik in deze scriptie tracht te beschrijven wijkt af omdat de essentie ervan ligt in het streven naar de relatie met de natuur, en niet in de volmaakte relatie met de natuur als zodanig. Bij urbanature horen een zelfbewustzijn en identiteitsopvatting die gevormd worden in relatie tot de natuur/het milieu (Nichols *Beyond Romantic Ecocriticism* 79). Deze opvatting lijkt op het relationisme omdat verbinding en relatie als onderdeel van de identiteit van de mens naar voren komt, zij het met betrekking tot de natuur en het milieu in plaats van in verhouding tot andere mensen.

2.4. Ecocentrisch relationisme

Op basis van de overeenkomsten tussen het ecocentrisme en het relationisme stel ik voor om de zoekende relationele houding uit het relationisme te bestuderen met betrekking tot natuur en daarbij te spreken van ‘ecocentrisch relationisme’. Deze term is enigszins dubbelop: het ecocentrisme en relationisme beschrijven eenzelfde relationele houding van het individu, die

alleen verschilt in datgene waarop die houding zich richt. Ik kies ervoor om een combinatie van de namen van beide theorieën te gebruiken voor het verband dat ik leg, omdat ik wil benadrukken dat deze theorieën in samenspel toegepast kunnen worden. Daarnaast zijn beide theorieën op zichzelf van belang in de samentrekking, omdat ze elkaar wederzijds aanvullen. De relationele theorieën die ik besprak maken de relationele zoektocht concreet, terwijl het ecocentrisme laat zien waarom de relationele houding ook ten opzichte van natuur zou kunnen bestaan. Overigens kies ik ervoor om te spreken van ecocentrisch relationisme, omdat ik meen dat het ecocentrisme relationeel van aard is, maar het relationisme de verbreding naar de natuurlijke omgeving nog niet (expliciet) heeft gemaakt. ‘Ecocentrisch’ dient als bijvoeglijk naamwoord ter specificatie van het soort relationisme, in dit geval om een relationisme dat de houding ten overstaande van de natuur en het milieu bestudeert. De affectieve gevoelens en twijfels die ik in de vorige paragraaf onder het relationele heb geschaard, komen bij de combinatie van het relationisme en het ecocentrisme logischerwijs ook naar voren. Het gaat immers om dezelfde soort problemen met identiteitsvorming in relatie – tot de ander, de omgeving, de natuur, het milieu – waar affectieve twijfels en gevoelens een rol spelen. Ook met betrekking tot de natuur zal ik het affectieve daarom zien als een symptoom van de zoekende relationele houding. De twijfels met betrekking tot gedrag en gevoel die voortkomen uit de verhouding tot de natuur en het klimaat kunnen helpen in kaart te brengen hoe het ecocentrisch relationisme zich manifesteert.

Om weer terug te keren naar mijn stadsmetafoor, is het ecocentrisch relationisme niet zozeer een wijk in de stad, als dat het overal in de stad aanwezig is, zoals natuur dat ook is volgens urbanature. Omdat het individu altijd in aanraking komt met urbanature, zou het zich er altijd op een relationele en affectieve manier toe kunnen verhouden.

3. Methode

Uit het theoretisch kader is gebleken dat het affectieve relationisme dat waargenomen is in de literatuur uit de periode na het postmodernisme in verband gebracht kan worden met het ecocentrisme. Om een zoekende relationele verhouding tot de natuur te kunnen bestuderen heb ik de term ecocentrisch relationisme geïntroduceerd. Om te onderzoeken of de manier waarop het milieu en de natuur benaderd worden in de Nederlandse millenium literatuur, en specifiek de romans *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak (1986) en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman (1990), ecocentrisch dan wel relationeel is, stel ik de volgende vraag centraal:

In hoeverre geven de waarneming en thematisering van de natuur in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman blijk van een ecocentrische en/of relationele houding ten opzichte van de natuur/het milieu?

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zal ik mijn analyse opdelen in een aantal onderdelen. Ten eerste zal ik de benadering van de natuur onderzoeken door middel van de waarneming van de natuur door de focaliserende personages. Focalisatie biedt de mogelijkheid om een verband tussen personage en omgeving te leggen, omdat het “de visie [is] van waaruit de gebeurtenissen worden gezien” (Van Boven en Dorleijn 204). Het geeft daarmee weer hoe het focaliserende personage zich tot de omgeving verhoudt. Het begrip ‘belangenruimte’ is hierbij van belang. Er is sprake van een belangenruimte als er tussen personage en ruimte een betekenis gevende verhouding is die bijdraagt aan de thematische duiding van de roman (Van Boven en Dorleijn 328). Ten tweede zal ik de romans thematisch analyseren. Ik zal eerst de thematisering van en motieven met betrekking tot natuur in kaart brengen. Door ook de beschouwing van de natuur en het milieu die niet gekoppeld is aan directe waarneming te onderzoeken, zal ik een breder en diepgaander idee krijgen van welke rol de natuur en het milieu in de romans spelen. Vervolgens zal ik de aanwezigheid en manifestatie van relationele thema’s en motieven in de romans onderzoeken om inzicht te verschaffen in de relationele aard van de romans. Ten slotte zal ik de analyse van elke roman besluiten met een interpretatie, waarin ik de relationele thematiek in verband breng met de thematisering en waarneming van de natuur om te kijken in hoeverre er sprake is van ecocentrisch relationisme. Dit zal inzicht verschaffen in de manier waarop het relationele en het ecocentrische zich tot elkaar verhouden in *Gebrek is een groot woord* en *Het tegenovergestelde van een mens* en het raakvlak tussen beide theorieën verder in beeld brengen.

Mijn corpus bestaat uit de twee hedendaagse Nederlandse romans: *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman. *Gebrek is een groot woord* is Nina Polaks tweede roman. Polak schreef eerder haar debuut *We zullen niet te pletter slaan* (dit debuut wordt ook besproken door Demeyer en Vitse en Olnon en Van Dijk). *Het tegenovergestelde van een mens* is Lieke Marsmans romandebuut, daarvoor schreef ze dichtbundels. Ik heb de boeken van Marsman en Polak uitgekozen omdat ze tot de generatie behoren die volgens Olnon en Van Dijk onder het relationisme in Nederland geschaard kunnen worden. In de ontvangst van de roman van Marsman wordt daarnaast de

verhouding tot het klimaat onderschreven (De Veen, Leyman, Urai, Peters). Bij Polak is dit nog niet als belangrijk thema opgemerkt. Het boek is geen klimaat- of natuurroman in de strikte zin van het woord; het milieu staat niet op de voorgrond. Volgens Kostkowska kan echter ook het bestuderen van de representatie van natuur in literaire teksten waar natuur minder centraal aanwezig is belangrijk inzicht verschaffen, omdat het een impliciete natuuropvatting bloot kan leggen (Kostkowska 3). Dit idee wordt gedeeld door meerdere hedendaagse ecocritici. Daarom is het corpus dat onder de term ‘environmental literature’ wordt geschaard de afgelopen decennia steeds verder uitgebreid (Buell 26). In deze lijn zie ik het ook als nuttig om te bestuderen of de relationele attitude in de roman van Polak ook betrokken wordt op de natuur.

4. Ecocentrisch relationisme in *Gebrek is een groot woord* en *Het tegenovergestelde van een mens*

In het oeuvre van Nina Polak en Lieke Marsman, en specifiek in de romans *Gebrek is een groot woord* van Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Marsman, is de zoektocht naar identiteit en verbinding met de werkelijkheid net als in het werk van hun generatiegenoten te vinden. Ik zal dit in de volgende paragrafen aantonen, daarnaast zal ik uitwerken hoe het ecocentrisme en het relationisme een rol spelen aan de hand van de waarneming van de natuur en de thematisering van (de relatie tot) de natuur.

4.1. *Gebrek is een groot woord*

Gebrek is een groot woord van Nina Polak gaat over Nynke ‘Skip’ Nauta, een jonge vrouw die na de dood van haar moeder Nellie voor zeven jaar de zee op is gegaan. Als ze terugkeert naar haar voormalige woonplaats Amsterdam staat haar oude leven haar weer op te wachten. Ze zoekt toenadering tot de familie Zeno, met wie ze in haar jeugd een goede band had. Tevens begint ze een affaire met haar ex, met wie ze voordat ze naar zee vertrok een relatie had. Wanneer ze zwanger wordt, besluit ze om abortus te plegen en terug naar zee te gaan. Tijdens haar verblijf in Amsterdam bij de familie Zeno, kan ze het goed vinden met Juda, de puberzoon van de Zeno’s. Juda is milieubewust en heeft een online platform opgezet waar mensen gezamenlijk en interactief verhalen kunnen vertellen.

4.1.1. Waarneming van de natuur in *Gebrek is een groot woord*

De enige focalisator in *Gebrek is een groot woord* is het hoofdpersonage Nynke. De natuur functioneert voor Nynke als een ruimtelijk oriëntatiepunt. Steeds merkt ze op hoe het weer en

de stand van de wind zijn, bijvoorbeeld: “Boven het gladde IJsselmeer is het heilig voor het uur van de dag en in de vochtige lucht zit een kilte die het einde van de zomer al aankondigt” (200) en “De lucht is grijs, er staat haast geen wind” (83). Nynke heeft zeven jaar op zee doorgebracht, en zeilde daarvoor ook al veel. Deze activiteiten waarbij de wind en het weer van groot belang zijn, lijken Nynkes manier van waarnemen gekleurd te hebben. Weer en wind maken onderdeel uit van de manier waarop Nynke haar omgeving bekijkt:

Het is een heldere avond. Ik ga dicht bij de magnolia staan en kijk naar het noorden. Het begint te schemeren en de wind voert het geluid weg een andere richting op. Zo stil ruist het dat ik bijna alleen de stadsmeeuwen hoor en me voorstel dat achter de schutting de zee is, zomers kalm, slapend. Er laait een vlaag verliefdheid op. Zee. (120)

Dit citaat is een voorbeeld van een moment waarop Nynke stilstaat bij de weersomstandigheden. Nynke heeft zich hier even afgezonderd in de achtertuin van de Zeno's. Het stille ruisen van de wind doet haar aan zee denken. Verder valt op dat ze de woorden ‘kalm’ en ‘slapend’ voor de zee gebruikt. Blijkbaar heeft de zee voor haar te maken met rust. Uit dit citaat blijkt ook een groot verlangen naar de zee, dankzij de woordspeling met een vlaag ‘verliefdheid’ in plaats van een vlaag wind en de nadruk op de ‘zee’ die de daaropvolgende zin bewerkstelligt. De verliefdheid wordt in verband gebracht met de zee, in plaats van met een mens. Dit laat zien dat Nynke een speciaal gevoel heeft voor de zee.

Het slot van het boek is karakteriserend voor de waarde die Nynke toekent aan de zee en de gevoelens die de zee bij haar losmaakt:

Voor me verschijnt en verdwijnt de horizon in lome, zuigende golven. De boeg van de Meander steigert en duikt; het duurt niet lang meer of we zien Malta liggen. Ik voel een nieuwsgierigheid aanwellen naar het onbekende eiland en grijp het tere gevoel met beide handen vast. De zee heeft minstens twintig verschillende gedaanten aangenomen sinds ik hier op het voordek zit. Nu de zon bijna opkomt, kleurt de lucht lichtgroen en geel. In de uitgestrektheid zie ik afwisselend twee decors: een doemlandschap, een blanco bladzijde.

[...]

Doem/hoop. Het is net als die leegte om me heen, die nu weer eens eenzaam heet, en dan weer vrij, en op de mooiste, de beste, de heelste ogenblikken eenzaam en vrij, allebei.

Uren zit ik stil terwijl we varen. Het geklots, de uitdijende nieuwsgierigheid hebben ruimte gemaakt om weer te denken aan Nellie, Mascha, Juda en Nico. Aan Borg en aan de boon. Ik kan blij zijn dat ze hier niet zijn, opgelucht, en evengoed wens ik ze rustig hier, aan boord van de Meander. Ik pak hun handen, trek ze het dek op, omhels ze, gooi de lijnen los, hijs de zeilen en voer ze mee, naar een lege lucht. (237-238)

In deze passage heeft de zee voor Nynke eveneens met rust te maken, de zee is 'loom' en 'leeg'. Maar het op zee zijn brengt ook andere gevoelens bij Nynke teweeg. Ze is verwonderd over de gedaanten en de kleuren die de zee aanneemt en ziet er meer in dan alleen een uitgestrekt landschap. Die uitgestrektheid en leegte van het decor dat de zee vormt, maken haar nieuwsgierig. Ze ziet er afwisselend 'een doemlandschap' en 'een blanco bladzijde' in. Hieruit blijkt dat hoe ze naar de zee kijkt verbonden is met hoe ze haar eigen lot beschouwt; zou haar keuze om terug naar zee te gaan haar tegenspoed of voorspoed brengen? Haar eenzaamheid en vrijheid zijn verbonden met deze mogelijkheden die de zee volgens haar biedt. De wisselwerking tussen deze eigenschappen van de zee ervaart ze als 'de heelste ogenblikken, eenzaam en vrij, allebei'. Daarnaast maken de eenzaamheid en vrijheid van de zee het mogelijk voor Nynke om over haar verhouding tot de andere personages na te denken. Terwijl ze in eerste instantie naar zee leek te vluchten om de verwikkelingen van de relaties met hen te ontkomen, heeft ze op zee de rust om zich voor te stellen dat ze bij haar zijn. Nynkes relatie met de andere personages is aan haar verhouding tot de zee gekoppeld. Het terugtrekken uit relaties en het verbinden met anderen, wordt mogelijk gemaakt door de zee. Uit Nynkes waarneming blijkt dat ze voornamelijk op de zee en niet op een uiteenlopend spectrum van natuur/milieu gericht is. Ze oriënteert zich op weer en wind, en ziet de zee als een plek waar rust, vrijheid en eenzaamheid samenvloeien, waardoor er een opening wordt gecreëerd om over haar relatie tot andere mensen na te denken.

4.1.2. Natuur als motief/thema en het hoofdpersonage Nynke

Behalve in de waarneming van de natuur, wordt de zee ook gethematiseerd met betrekking tot het hoofdpersonage Nynke. Uit haar gedachten over de zee blijkt een via de zee tot stand komende reflectie op de wereld:

De wereld is te krap als je het mij vraagt, te vol, te vlug. Dingen draaien zo hard dat je niet meer ziet waar je naar kijkt. Zeilen helpt. Dat trage, motorloze glijden, dat weerbarstige klotsen bij windstilte. (11)

Dit stuk reflecteert op de poging om de werkelijkheid te begrijpen, ‘dingen draaien zo hard dat je niet meer ziet waar je naar kijkt’. Nynke is niet tevreden over het leven op het drukke, dichtbevolkte vasteland en ziet het zeilen als een ideaal alternatief. De vertraging van de zee en de overlevering aan de elementen zijn het antidotum tegen de drukte. Aan land gaat alles te snel, maar het zeilen helpt haar letterlijk de wereld beter te kunnen zien. Dit citaat zou gelezen kunnen worden als een soort verklaring van de rol die de zee in de waarneming speelt in *Gebrek is een groot woord*, omdat het verklaart waarom Nynke zoveel rust ervaart op zee.

De interesse in zee is een constante in Nynkes levensloop. Als kind verwondert ze zich over de aangespoelde inhoud van zeecontainers:

Ik heb de zee, die ik maar een paar keer gezien heb, tot dan toe beschouwd als een gevaarlijke grijze massa, waarin dingen verdwijnen. Nu realiseer ik me, met de genoegzaamheid waarmee een kind iets vanzelfsprekends ontdekt, dat de zee ook geeft en dat ze bovendien alles met alles verbindt, overal met overal (179).

De producten die Nynke op het strand ziet liggen (178) doen Nynke beseffen dat de zee alles aan elkaar verbindt. In dit citaat hangt de zee voor Nynke niet samen met rust of eenzaamheid, maar wel met mogelijkheden die de zee met zijn verbindende karakter biedt en daarom ook met vrijheid.

Hoewel in de roman vooral Nynkes verknochtheid aan zee terugkomt, blijkt ze zich ook bewust te zijn van de zee als aspect van het milieu, en van specifiekere milieuvervuiling. Hier reflecteert ze op als ze met haar depressieve moeder Nellie naar een milieu-documentaire kijkt:

Op een toch al slechte dag volgde Nellie op tv eens een documentaire over de plasticsoep, een archipel van vuilnis, midden in de Stille Oceaan, waar de golfstromen tonnen afvalplastic rondpompen. Het felle scherm bracht een albatroskuiken onze donkere flat in, bezweken aan een maaltijd van colaflessen en boterhamzakken, en een zeeschildpad, die vastzat in een taai stuk plastic. Het plastic was deel van zijn lijf geworden, zijn schild was er over de jaren omheen gegroeid, zodat hij een akelige dunne taille had.

Zoals alle rampen die via de beeldbuis tot haar kwamen, zag Nellie het als een bevestiging van wat ze toch al vermoedde: het loopt heel slecht met ons af. ‘Zonder de zee zijn we verloren, Nynke.’

Ik kon niet anders dan het met haar eens zijn, maar wat had ik haar er graag toe bewogen om dat verhaal ook in een andere toonaard te horen. We hebben de zee nog mam, met al haar beloften. (237-238)

De problematische gevolgen die consumptie van plastic voor het milieu hebben worden in dit citaat geïllustreerd aan de hand van de noodlijdende zeedieren en de plastic archipel. De documentaire laat aan Nynke en haar moeder Nellie zien dat de menselijke acties consequenties hebben voor dieren en de zee en dat de zee belangrijk is voor de mens; ‘zonder de zee zijn we verloren’. Terwijl Nellie de vervuiling van de zee alleen op deze sombere manier kan interpreteren, ziet Nynke deze niet alleen als slecht. Weer wordt er benadrukt dat Nynke de zee juist als een plek van mogelijkheden ziet, zelfs in vervuilde staat.

4.1.3. Het relationele als motief/thema en het hoofdpersoonage Nynke

Het relationele in de vorm van poging tot verbinding speelt een centrale rol in *Gebrek is een groot woord*. Het boek begint aan het einde van de zeven jaar, als Nynke de familie Zeno, die in haar jeugd als een soort tweede familie diende omdat Nynkes moeder Nellie onberekenbaar was, tegenkomt als ze aanmeert in Cannes. De Zeno's halen haar over om bij hen thuis de zomer door te brengen. Ze ontvangen haar met open armen en laten haar in hun tuinhuis wonen. Toch kan Nynke zich niet overgeven aan de gemeenschappelijkheid die zij haar willen bieden. Uit alles blijkt dat Nynke aan de ene kant verlangt naar geborgenheid en verbinding met de mensen om haar heen, maar daar ook doodsbenauwd voor is. Zo heeft ze gemengde gevoelens als ze moeder Zeno, Mascha, voor het eerst weer ziet in Cannes, ze denkt: “[...] ik heb je gemist, ik moet gaan, raak me aan” (22). Hier blijken al meteen de stuiptrekkingen van Nynkes bindingsproblemen. Aan de ene kant wil Nynke dat Mascha haar aanraakt, ze wil toenadering, terwijl ze die ook juist wil ontvluchten. Dit geeft Nynkes affectieve vertwijfeling weer. Een ander voorbeeld is dat Nynke vlak voordat ze erachter komt dat ze zwanger is, steeds meer gevoelens begint te krijgen voor Borg en ontvankelijk wordt voor het idee om samen met hem verder te gaan. Ze begint naar hem te verlangen als ze hem niet ziet. Ze durft dat niet aan hem te laten weten, denkt dan bij zichzelf: “Ik vrees dat hij een of ander uitsluitel van me wil. Bang ben je, Skip, bang bang bang” (121). Deze bindingsangst is bij uitstek een uitdrukking van het relationele thema en het affectieve.

Vlak nadat Nynke beseft dat ze naar Borg verlangt, en vlak voordat ze erachter komt dat ze zwanger is, is er een omslagpunt in de roman met betrekking tot de manier waarop Nynke haar relatie tot de andere personages ervaart. Dit omslagpunt wordt gethematiseerd door een Turkse bruiloft van de dochter van de winkelier Lokman, die een delicatessewinkel in de buurt van de Zeno's heeft. De bruiloft wordt op een traditionele manier gevierd, met een groot feest. Het gezamenlijke dansen en het huwelijk tussen bruid en bruidegom, al dan niet gearrangeerd, benadrukken de significantie van gemeenschappelijkheid in deze scène. Skip bezieet het huwelijk eerst vanaf de zijlijn en beschouwt het cynisch. Ze vindt de echtgenoten wel erg jong en is er niet zeker van dat ze voor elkaar hebben gekozen (122-124). Maar wanneer ze de dansende groep ingetrokken wordt, voelt ze zich opgenomen in de gemeenschappelijkheid: “Zelf zit ik stevig tussen twee kleine dames met ruggen als pudding, ruik hun met zweet vermengde snoeperige parfums. [...] Als ik me ontspan hoef ik bijna niets te doen en klots ik tussen hun zachte flanken mee met het enorme lichaam van lichamen” (125). Het feit dat ze hier zonder zelf bijna iets te doen mee kan klotsen in de collectiviteit, staat voor een zeldzaam moment van onvervalste gemeenschappelijkheid waartegen Nynke niet in opstand komt. Ze voelt zich onderdeel van een enorm lichaam. Tevens wordt de zee hier als metafoor gebruikt om Nynkes verbonden gevoelens mee te beschrijven. Nynke spreekt zelf enigszins ironisch van “goddelijke collectiviteit” (133). Aansluitend blijkt dat de positieve ervaring van collectiviteit niet onproblematisch is voor Nynke:

Mis ik het om op zee te zijn, aan kusten waar ik de weg niet ken? Het pleintje waaraan dit buurthuis ligt is een vreemd stuk stad voor me [...]. Maar het is Amsterdam, en ik voel me er vandaag eindelijk weer wat mee verbonden, zo dicht als iedereen hier in blokkendoosjes van Berlage op elkaar leeft, elkaar bekijkt en negeert, maar aan elkaar vastzit via vaalrode bakstenen, doorlopende balkonnetjes, schimmelige trappenhuisen. De grachten die alles in cirkels dwingen, een middelpuntzoekende kracht creëren die iedereen naar elkaar toetrekt. Verstikkend, geborgen, alsof alles hier alles overeind houdt. Wat een surrealistische geografie eigenlijk, het centrum een kartelige kut, omhelsd door al dat water, keurig in cirkels geleid – de zee doet ons hier niets meer, al wat stroomt is onder controle, eb en vloed buitengesloten. De cirkels van de hel, zo liet Camus zijn Jean-Baptiste Clamence de Amsterdamse grachten noemen. Een middenklassenhel onder zeeniveau, bevolkt met boze dromen. [...] Ik heb me de walging van Clamence altijd kunnen voorstellen. Amsterdam is een stad om duizelig

en claustrofobisch van te worden. Maar vandaag lijkt er zomaar een fijne zeebries door de straten te trekken. (127-128)

De ‘middelpuntzoekende kracht’ in de stad die ‘iedereen naar elkaar toetrekt’ vindt Nynke verstikkend, juist omdat het water er niet meer kan stromen en onder controle is. De zee, die steeds al Nynkes vrijheid symboliseerde, wordt hier opgeworpen als tegenpool van gemeenschap, het benauwde samenzijn van de stad, die gesymboliseerd wordt door de grachten van Amsterdam. De tegenstelling ontstaat doordat stad tegenover de zee gezet wordt als kunstmatig onder zeeniveau, verstikkend en benauwd, terwijl Nynke de zee juist als een vrije plek ziet. In deze scène wordt er gespeeld met deze twee tegenpolen. Ze worden dichter bij elkaar gebracht, door een ‘fijne zeebries’, iets waar Nynke mee vertrouwd is, in de stad te plaatsen. Deze schijnbare tegenstelling maakt duidelijk dat Nynke zich een beetje openstelt voor de collectiviteit waar de stad voor staat, zoals ze zelf ook aangeeft. Deze passage geeft ook aan dat de zee een rol speelt in de manier waarop Nynke verbinding met andere personages ervaart. Nynke associeert haar gevoelens van verbondenheid met de intrede van de zee in de stad.

De dag na het feest wordt Nynke wakker en weet ze het meteen: ze is zwanger. In retrospectief is deze zwangerschap de ultieme verwezenlijking van het verbonden gevoel dat Nynke de dag ervoor had; nu is ze in een positie waarin ze onderworpen is aan een ultieme vorm van intermenselijke verbondenheid. Ze overweegt eerst het aan Borg te vertellen en aan de Zeno’s te vragen of ze voor langere tijd in het tuinhuis mag blijven, maar kiest er toch voor om te vertrekken. Ze verbreekt meteen alle banden en vlucht naar het bootje van Lood, haar schipper, waar ze op de golven deinend besluit een abortuspil te nemen. Terwijl ze haar telefoon niet meer opneemt zit ze met haar hoofd al in Italië, waar het schip dat ze gaat bemannen op dat moment is. Ze heeft zich dan al losgemaakt van de Zeno’s en Borg. Het is alsof Nynke zich terugtrekt en de banden die ze had opgebouwd weer probeert te verbreken, omdat ze niet de moeite neemt om een degelijk afscheid te nemen en de zwangerschap meteen afbreekt. Haar einzeltägerpositie bewaakt ze met toewijding.

4.1.4. Ecocentrisch relationisme en het hoofdpersonage Nynke

Nynkes identiteit is verbonden met de zee; de zee en de wind zijn een belangrijk onderdeel van haar referentiekader. Uit Nynkes waarneming van en gedachtes over de zee blijkt dat mate waarin ze de rust, eenzaamheid en vrijheid die zij met de zee associeert in de stad ervaart, gelijk oploopt met de mate waarin ze zich wil/kan overgeven aan

gemeenschappelijkheid. Wel blijft Nynke gedurende de roman steeds terughoudend en sceptisch tegenover relaties. Haar worsteling zich aan anderen over te geven past binnen het relationisme. Wanneer Nynke op een bepaald moment gedwongen door een ongeplande zwangerschap overweegt haar relaties tot haar naasten meer toe te laten, durft ze niet. Vervolgens verbreekt ze abrupt alle banden en vlucht ze terug naar zee. Daar verschaft de zee Nynke de vrijheid zich op veilige afstand van haar naasten en de confronterende dingen die uit de relaties met hen voortkomen te begeven. Daar staat tegenover dat Nynke op zee juist haar verhouding tot de andere personages en haar afgestoten kind met een rustig gemoed kan overdenken. De zee maakt het mogelijk om de relaties te accepteren. De zee speelt een rol in de mate waarin Nynke zich verbonden voelt aan de mensen in de stad. Eerst helpt haar aan zee gelieerde referentiekader haar meer verbonden te voelen, vervolgens helpt de zee haar in zijn functie als toevluchtsoord zich weer af te keren van die banden. Zo faciliteert de zee Nynkes zoekende relationele en affectieve houding. Deze link tussen Nynkes verhouding tot de zee en haar relationele houding, valt echter niet onder het ecocentrisch relationisme. Nynkes verhouding tot zee staat hier niet voor een zoekende houding naar hoe haar identiteit aan de hand van haar banden met de zee vorm te geven. De zee symboliseert juist Nynkes pogingen tot verbinding met de andere personages. Verder gaat de tegenstelling tussen zee en stad die Nynke ervaart tegen het idee van urbanature in, omdat er onderscheid gemaakt wordt tussen de natuur en de stad, in plaats van dat er een symbiose tussen de twee bestaat. Eens te meer omdat de tegenstelling tussen zee en de stad juist gebruikt wordt om een doorbraak in Nynkes gevoelsleven te laten zien. Nynkes relationele houding richt zich meer op de andere personages dan op de natuur.

4.1.5. Natuur als motief/thema en het personage Juda

Een ander personage dat met betrekking tot milieu en natuur relevant is, is Juda Zeno. Hij zit voornamelijk op zijn zolderkamer, tot grote frustratie van zijn ouders, en hongert zichzelf uit in naam van bewust consumeren. Verder programmeert hij een virtuele wereld, genaamd Auryn, waarin negenduizend actieve vertellers filmpjes kunnen uploaden en samen verhalen construeren (58, 71). Juda verhoudt zich op een andere manier tot de natuur dan Nynke. De natuur waar hij mee in aanraking komt is namelijk virtueel. De verhalen die spelers op zijn platform creëren hebben vaak wel te maken met natuur:

‘Er zijn overkoepelende verhalen over de geschiedenis van het land, de idealen van de eerste bewoners, hun leefwijzen, bepaalde oerplaatsen op de kaart, geologische eigenschappen van de gebieden, dat soort shit.’ (71)

De nadruk in dit citaat op traditionele leefwijzen, oerplaatsen en geologische eigenschappen, laat zien dat er het platform een andere verhouding tot de natuur betreft dan in de niet virtuele wereld in Amsterdam (oftewel Juda’s leefomgeving). Juda merkt op dat hij en de spelers in het echte leven de idealen die ze op het platform verkondigen ook proberen te verwerkelijken:

Er zijn veel idealisten, mensen zoals ik, die niet van die escapistische shit houden en ook irl proberen te doen wat we preachen. Daarom kan het ook best zijn dat die farm die we hier zien echt bestaat en dat Robyn echt tomatenplantjes heeft of zo, wie weet, maar wat hij er verder over vertelt....’ (73)

De verhouding tot de natuur die op het platform te vinden is, is iets dat de spelers ook graag in het echt willen nastreven (irl is een afkorting van in real life). Voor Juda is het platform maatgevend voor hoe de echte wereld eruit zou moeten zien. Dat Juda in het echte leven bewust bezig is met zijn verhouding tot het milieu blijkt uit ook uit zijn gedrag. Zijn betrokkenheid uit zich in zijn poging een zo klein mogelijke ecologische voetafdruk te hebben. Hij zegt daar volgens Nynke dingen over als:

‘Je moet die shit niet meer eten, de wereld gaat eraan kapot! [...] Wat ik eeuwig onvoorstelbaar vind is dat iedereen wéét dat de polen smelten, de zeeën worden leeggevist en het water opraakt. Iedereen weet dat de banken het Westen zullen laten zinken, en iedereen gaat doodleuk door met consumeren.’ (55)

Dit citaat laat zien dat Juda persoonlijk heel erg betrokken is bij het lot van de wereld. Daarbij noemt hij de polen en de zeeën. Maar deze worden vooral genoemd als onderdeel van de klimaatproblematiek. Juda’s betrokkenheid komt voort uit verontwaardiging over wat er mis gaat in de wereld. Hoewel dit citaat vooral van een betrokkenheid bij de wereld getuigt en niet per se van egocentrisme, wordt Juda’s gedrag door zijn moeder, en soms ook door Nynke, afgeschilderd als dat van een geprivilegieerd kind dat zichzelf uit verveling en verwendheid uithongert en bekommert om wereldproblemen (139). Hij gaat zo in zijn idealisme op dat hij ziek wordt, waardoor zijn moeder almaar wanhopiger wordt:

‘Ik word er ook zo boos van! Je zet iemand op de wereld, brengt hem groot en *du moment* dat-ie voor zichzelf zou moeten gaan zorgen begint-ie een beetje aan een grote verdwijntruc. Is het iets wat ik gedaan heb, dat hij zichzelf zo haat? Die minachting voor dat lijf, dat lieve lijf, het is...’ [...] ‘Weet je zeker dat het minachting is?’ vraag ik. ‘Ik krijg juist de indruk dat hij heel bewust bezig is met wat goed is en wat niet.’ (138)

Uit dit citaat komt naar voren dat Juda zijn engagement inderdaad voornamelijk op zijn eigen gedrag en lichaam botviert. Mascha en Nynke verschillen van mening over de reden voor dit gedrag. Terwijl Mascha denkt dat het uit minachting voortkomt, denkt Nynke dat het uit een bepaald bewustzijn van wat is goed is voor de wereld ontstaat. Uit Juda’s eigen opmerking over het milieu is af te leiden dat het waarschijnlijk om het laatste gaat. Juda is zowel offline als online bezig een bepaalde positie ten overstaan van het milieu of de natuur in te nemen. Offline is die plaats idealistisch, en gedragsbepalend. Online probeert Juda een ideale omgang met natuur vorm te geven.

4.1.6. Het relationele als motief/thema en het personage Juda

Behalve dat Juda zich via zijn platform Auryn op een bepaalde manier met natuur en milieu bezig is, is het platform ook bij uitstek relationeel. Op het platform wordt letterlijk samengewerkt aan alle verhalen, waar in beginsel een samen vormgegeven wereld ontstaat waarin alles in potentie verbonden is, of zoals Juda het uitlegt: “Ik leg het altijd zo uit: het is een fictieve stad, fictieve steden, inmiddels, waarin mensen hun verhalen kwijt kunnen. Die mogen ze vertellen hoe ze dat willen [...]” (71). De gebruikers verhouden zich gezamenlijk en interactief tot die wereld, die alleen niet helemaal echt is. Eigenlijk wordt de virtuele werkelijkheid dus geconstrueerd in het kader van het relationele. De beschrijving van het fysieke uiterlijk van het platform bevestigt het belang van gemeenschappelijkheid en verbondenheid:

In pasteltinten lichten onderling verbonden punten op, als sterren, een nogal betoverend gezicht. Juda rolt de kaart van links naar rechts, zoomt in en uit op de verschillende plekken zodat gedetailleerdere kaarten verschijnen en verdwijnen. [...] Naarmate Juda verder inzoomt verandert het punt in een orgaanvormig soort stad met uitwaaiierende aderen, dan een wirwar aan wat lijkt op straten en weggetjes en uiteindelijk een kruispunt middenin. Langs de zijkanten van de verbindingswegen doemen venstertjes op met tekst, foto’s en video’s. (70)

Auryn ziet eruit als een netwerk van weggetjes, verbindingswegen, waar de inhoud aan gelinkt is. Auryn is dus ook qua vormgeving een symbool voor de verbondenheid van de mensen die gebruik maken van het platform.

De afzondering die voortkomt uit Juda's milieubewuste gedrag is in het kader van het relationele ook van belang. Hij neemt geen deel aan gemeenschappelijke maaltijden die in zijn gezin zo belangrijk zijn omwille van zijn veganisme en zit veel op zijn kamer om het platform te programmeren en om yoga te beoefenen. Terwijl zijn bewuste gedrag op het platform Auryn juist tot meer verbondenheid leidt, leidt zijn bewuste gedrag binnen zijn gezin juist tot afzondering en frustratie.

4.1.7. Ecocentrisch relationisme en het personage Juda

Juda leidt in de 'echte wereld' een uit de gemeenschap teruggetrokken leven, tot frustratie van zijn ouders. Maar online heeft hij een plek gecreëerd voor verbinding waar de natuur ook een rol speelt. De online wereld waar dit plaatsvindt, wordt in samenwerking met duizenden gebruikers gecreëerd en is zo een manifestatie van het relationele. Er is enigszins sprake van een zoektocht hoe de relatie met de natuur opnieuw vorm te geven in een online omgeving, waar Juda zich samen met anderen op een ultra relationele manier tot de virtuele natuur verhoudt, door deze te creëren. Dit laat zien dat het relationisme op Juda van toepassing is omdat hij met zijn platform ook zijn eigen verhouding tot anderen en de wereld probeert vorm te geven. Olton en Van Dijk schreven al dat nieuwe media in toenemende mate een rol speelt in de relationele houding. Ook de manier waarop Juda offline zijn betrokkenheid bij de wereld omzet in concreet gedrag, laat een zoektocht zien naar hoe zich op een deugdelijke manier tot het milieu te verhouden. Zijn bewuste gedrag laat zien in hoeverre hij belang hecht aan zijn verhouding tot het milieu. Er is in dit geval sprake van een abstracte vorm van ecocentrisch relationisme, omdat Juda's verhouding tot de natuur in de offline wereld vooral voortkomt uit zorgen om het klimaat en niet uit een persoonlijke verhouding tot natuur als ding op zich. Hij vormt zijn identiteit in verhouding tot het idee van milieuvervuiling, in plaats van met betrekking tot de natuurlijke omgeving.

4.2. *Het tegenovergestelde van een mens*

Het tegenovergestelde van een mens gaat over de jonge vrouw Ida, die een relatie heeft met Robin maar haar focus moeilijk kan verleggen van zichzelf naar Robin. Ze is een pas afgestudeerd aardwetenschapper die niet weet hoe ze moet beginnen om het klimaat te redden en een stage bij een stuwdam in Noord-Italië begint. Als Robin op bezoek komt in Italië laat

ze Ida weten dat ze verliefd is op iemand anders. Dan breekt de stuwdam door en sterft Robin in de watermassa.

4.2.1. Waarneming van de natuur in *Het tegenovergestelde van een mens*

In het eerste gedeelte van het boek is focalisator Ida in de stad Amsterdam. Ida's opmerkingen over natuur in de stad zijn schaars en staan in het kader van haar angst voor rampen en de vernietigende krachten van de natuur: "Het maanlicht is fel. Aan de horizon hebben zich grote bolvormige stormwolken gevormd, eentje heeft de vorm van een champignon. Ik stel me voor dat de derde atoombom zojuist op een buitenwijk van Amsterdam is gevallen" (43). Als Ida naar de lucht kijkt, merkt ze behalve de vorm van de wolken en het felle licht van de maan, ook op dat een van de wolken op een atoomwolk lijkt. Deze passage vertegenwoordigt Ida's terugkerende angst voor (natuur)rampen.

Iets voor de helft van het boek begint het tweede deel, waarin Ida in de buurt van haar stageplek in de Italiaanse Alpen verblijft (85). In dit deel overnacht Ida in een vakantiepark in de bergen, waar ze meer met natuur in aanraking komt. Het regent veel op haar verblijfplaats, maar Ida staat wel open voor de natuur tijdens haar verregende wandeling in de bergen:

Al na enkele minuten hoor ik alleen nog maar de vogels in de bomen en af en toe wat gedruppel, de modderspetters komen tot mijn dijen. Hier heb ik niemand nodig, zeg ik hardop tegen de stilte. Het uitzicht en de geur van natte dennentakken zijn genoeg. Om dat te benadrukken zet ik mijn telefoon op vliegtuigstand. (123)

In dit citaat neemt Ida de natuur waar als een geïsoleerde plek waar het contact met anderen niet nodig is. Ze ervaart het uitzicht en de geur van natte dennentakken als vervullend. Die voldoening verbindt ze met haar afhankelijkheid aan andere mensen, die ze op dat moment niet als noodzakelijk ervaart. In plaats van gevaar te zien in de natuur, ervaart ze de natuur nu als een fijne plek, waar ze genoeg heeft aan de natuur. Later, als Robin op bezoek is in Italië, gaan Ida en Robin samen op een kano-uitje. Als ze beginnen met kanoën geniet Ida wederom van de natuur:

Naast dieper is de rivier ook breder en wilder dan normaal. Zo schommelen we de eerste 100 meter gespannen stroomafwaarts [...] De zon is doorgebroken en ik geniet van het geluid van het ruisende water, van de bergen die links en rechts boven Robin en mij uit torenen, van de hellingen vol bloemen en vogels. (152)

Op dit punt van het verhaal lijkt Ida nog steeds vooral van de idyllische aspecten van de natuur te genieten. Het blijkt echter de stilte voor de storm te zijn. Hoewel Ida waarneemt dat de rivier anders was dan normaal, kent ze er geen waarde aan toe. Waar ze eerst in natuur vooral de potentie tot rampspoed zag, blijkt ze zich nu veiliger te voelen. Vlak na de kalme waarneming van de natuur tijdens het kanoën, maakt Robin het uit met Ida. Er is in het boek weinig ruimte voor de scène van de beëindiging van de relatie, omdat er vrijwel direct na de breuk tussen Robin en Ida ook een dambreuk ontstaat. Het water dat daarbij loskomt verzwelgt Robin. Wanneer dat gebeurt beschrijft Ida opmerkelijk nauwkeurig hoe de natuur op de ramp reageert:

Boven ons vliegen de vogels uit de bomen op, aan het hoofd van de helling schieten konijnen en herten voorbij. Al wat leeft verwijdert zich. Ik begin te rennen, omhoog, mijn voeten bewegen zich over de stenen alsof het hete kolen zijn. Al na een paar passen verlies ik mijn waterschoenen. Het zand dat mijn zolen verlaat vliegt Robin om de oren. Kom hier, roep ik. Waarschijnlijk hoort ze me al niet meer, het geruis is kabaal geworden.” (158)

In Ida's schets van de hectische omgeving treedt een vertraging op. Op het moment van de ramp richt Ida zich uitgebreid op wat zich voltrekt in de natuur, de dieren die zich wegspoeden. In de hectiek van het ontkomen lukt het haar niet om Robin bij zich te houden. De focus op de natuur brengt een gelijkschakeling te weeg, Ida lijkt te vinden dat de ramp ook voor de dieren en vogels geldt, en niet alleen voor haar en Robin, terwijl Robin op een rigoureuze manier aan haar einde komt. Al met al is er een ontwikkeling aanwijsbaar in Ida's waarneming van de natuur: waar ze deze eerst met rampen associeerde, opent ze zich er steeds meer voor, totdat de natuur zelfs voorrang verkrijgt in haar waarneming ten aanzien van Robin.

4.2.2. Natuur als motief/thema en het hoofdpersonage Ida

De organisatie waar Ida stageloopt onderzoekt de ontmanteling van de stuwdam. De teloorgang van die dam kan metaforisch opgevat worden. De dam vertegenwoordigt de verstoorde relatie tussen mens en natuur: de rampzalige gevolgen van klimaatverandering in het klein. Zo zegt Ida's stagebegeleider tegen haar:

‘Hoe warmer de aarde, hoe minder sneeuw er valt [...]. En als de sneeuw die normaal gesproken in de herfst begint te vallen plaatsmaakt voor regen, zullen de waterstanden

in die tijd van het jaar stijgen. Die regen komt de laatste jaren steeds eerder, en zal alleen maar in hevigheid toenemen. De dam is oud en kan al dat water niet aan, zeker niet in combinatie met de groeiende hoeveelheid sediment. Het kon weleens gevaarlijk worden. In het ergste geval moeten we 80000 mensen evacueren.’ (98)

Deze passage laat een wisselwerking tussen menselijke acties en de natuur zien. De ingreep van de mensen in de natuur – de dam die het water tegenhoudt – wordt beïnvloed door klimaatverandering in de vorm van de toegenomen waterdruk door regenval, en kan vervolgens gevaarlijk zijn voor mensen. Door deze wisselwerking kan er een gevaarlijke situatie ontstaan die grote gevolgen voor de mensen in het gebied zou kunnen hebben. De rol van de mens als onderdeel van de natuur wordt zo benadrukt. De invloed van menselijke acties op het milieu wordt verder geïllustreerd in de focus van Ida op nucleaire rampen en natuurrampen (17). De nucleaire rampen zetten de ingrepen van de mens als tegenovergesteld en destructief aan de natuur neer. Nucleaire rampen zijn een functioneel symbool voor mogelijke gevolgen van menselijk gedrag voor het milieu, omdat ze laten zien hoe groot de consequenties kunnen zijn. Ida overdenkt vaak wat er mis zou kunnen gaan of gaat bij de ingrepen van de mens in natuur. Over de stuwdam die haar stageorganisatie gaat ontmantelen merkt ze op:

[Dammen halen] de stroming uit rivieren, waardoor water warmer wordt en de waterkwaliteit verslechtert. Ze blokkeren sediment en voedingsstoffen en houden de migratie van vissen tegen. Toch zien we stuwdammen als bron van natuurvriendelijke energie. Maar kun je nog wel van natuur spreken als er sprake is van menselijke invloed? Ik lees dat men geprobeerd heeft het aantal zalmen in de rivier op peil te houden door kweekzalmen los te laten. Vervolgens was de natuurzalm in het gebied binnen drie jaar uitgestorven. (25)

De menselijke inmenging wordt hier beschreven als iets wat de waterkwaliteit verslechtert en zalmen doet uitsterven. Deze desastreuze gevolgen komen in dit citaat voort uit de poging natuurvriendelijke energie op te wekken en de biodiversiteit op peil te houden, doelen die in brede zin ook in het belang van de natuur zijn. Maar omdat de mens de gevolgen van de inmenging niet voorziet en de natuur daarom verstoort, stelt Ida de vraag bij of er na zulke ingrepen nog wel sprake is van natuur. Dat laat zien dat Ida een opvatting van natuur heeft waarin natuur van cultuur gescheiden is. De verhouding tussen mens en natuur/milieu wordt

ook bevraagd in een van de speeches op het klimaatsymposium dat Ida met haar stagebegeleiders bezoekt:

‘Hoewel we al eeuwenlang weten dat de mens niet in het middelpunt van het heelal staat, blijven we ervoor kiezen onszelf een centrale positie toe te dichten, met als enige reden dat wij mensen kunnen nadenken over wat er zo’n beetje om ons heen gebeurt en kenbaar kunnen maken wat dat nadenken in ons voor ideeën teweegbrengt. [...] We zijn veel minder bijzonder dan we denken. Het menselijk bewustzijn valt in dezelfde soort elementaire deeltjes uiteen als de stoelen waar jullie op zitten, als de bomen in het regenwoud, als het plastic dat in onze oceanen drijft.’ (129-130)

Mensen denken volgens de spreker wel na over hoe ze op een duurzame manier met het milieu om kunnen gaan, maar omdat ze zichzelf als middelpunt van het milieu zien, en aan hun eigen perspectief gebonden zijn, blijft de omgang met het milieu vanuit enkel menselijk belang plaatsvinden. De menselijke oplossingen voor klimaatverandering, zoals het terugkaatsen van de hitte met reflecterende deeltjes in de zee, worden op het symposium sceptisch besproken als “[...] de zoveelste uiting van de menselijke arrogantie die aan het probleem ten grondslag ligt” (133). De natuur wordt aldus beschreven als iets dat beïnvloed wordt door het gedrag van mensen. Maar de invloed die de mens op de natuur heeft begrijpt hij zelf niet. Deze opvatting van de natuur veroorzaakt bij Ida een apathische houding, lamgeslagen door de complexiteit van het klimaatprobleem: “Ik voel me schuldig, ik weet niet waar ik moet beginnen, ik had allang begonnen moeten zijn, en mijn schuldgevoel verlamt me” (131). Ida is gedesoriënteerd en apathisch door het ingewikkelde probleem, maar haar bewustzijn van het probleem en haar wens om iets goeds voor het milieu te doen, laten zien dat ze zich er erg bij betrokken voelt. Het milieu wordt aldus neergezet als iets dat moeilijk te begrijpen en ten goede te beïnvloeden is, hoe graag Ida zich er ook op een deugdelijke manier toe zou willen verhouden.

De natuur wordt ook in verband gebracht met een verlangen naar verbinding. Iets voor de helft van het boek begint het tweede deel van het boek, dat “The Great Outdoors” heet (85). Het motto van dit deel – “*Into the wilderness, away from the loneliness – Burning Hearts*” – doet vermoeden dat de natuur een centrale rol zal innemen, en eventueel een rol zal spelen in het opheffen van eenzaamheid. Natuur wordt tijdens Ida’s bergwandeling in het tweede deel inderdaad beschreven als iets waar ruimte is voor verbinding met andere mensen:

Terwijl ik langs een weide met geiten loop fantaseer ik dat ik ergens op een van deze bergen of in een van deze dalen een huis heb. Een huis waar ik iedere zomer naartoe kan gaan om de drukte te ontvluchten. Een klein huis dat groot aan zou voelen, met een tuin die over zou lopen in het bos.

Er zou een familiebijeenkomst in het huis zijn, een bijeenkomst van een familie die veel groter is dan de mijne, jouw familie misschien. Want jij bent er ook natuurlijk, in het huis, je zit bij het haardvuur. Behalve te weten dat je daar blijft zitten tot je langzaam in slaap valt heb ik niets van je nodig. (124)

In dit citaat wordt het idee van een huis in de bergen, in de rustige natuur, verbonden aan de mogelijkheid om zich te omringen met veel familie en met Robin. Zoals in de vorige paragraaf Ida op een gegeven moment in de natuur voldoening voelde toen ze daar in haar eentje was, stelt ze zich hier een grote voldoening voor voortkomend uit in de natuur zijn met anderen.

4.2.3. Het relationele als motief/thema en het hoofdpersonage Ida

Denken over ‘mens zijn’ versus ‘ding zijn’ loopt als een rode draad door *Het tegenovergestelde van een mens*. Het verschil tussen mens en ding wordt benadrukt in essayistische passages, waarin Ida haar gedachtes op een rij zet. Een voorbeeld daarvan is de passage waarin Ida reflecteert op haar kinderlijke poging zich in te leven in komkommers en objecten:

“Je kunt je voorstellen hoe het is een ding te zijn, een groente, een komkommer – een ding dat weliswaar groeit, maar niet voelt, dat is het uiterste vragen van je empathische vermogen. Meestal verstaan we onder empathie: invoelen wat de ander voelt, maar iets na-te-voelen wat geen eigen gevoel heeft – dat betekent dat je *niets* moet voelen. [...]

Men ziet vaak het moment waarop een kind merkt dat er dingen aan hem of haar veranderen als het moment waarop het besef van identiteit krijgt, maar voor mij was het juist het moment waarop ik besepte *niet* iets of iemand anders te kunnen zijn, dat ik mezelf voor het eerst aan een kritische inspectie onderwierp. Wie niemand anders kan zijn, moet ervoor zorgen dat hij in elk geval zo goed mogelijk zichzelf is. Misschien dat een dergelijke vorm van navelstaarderij een uiting van narcisme is, maar evengoed zou het een uiting van bescheidenheid kunnen zijn. Je bent immers het enige

onderwerp waar je autoriteit over hebt. Iedere uitspraak over iets anders dan jezelf getuigt in dat geval van hoogmoed.” (12-13)

In dit fragment brengt de onmogelijkheid een ander of iets anders te zijn Ida ertoe dat ze zich aan een zelfonderzoek onderwerpt dat bestaat uit het aftasten van haar relatie tot andere mensen, ‘wie niemand anders kan zijn’, en tot objecten, zoals de komkommer. Ze komt erachter dat de verhouding tot anderen en de omgeving problematisch is omdat ze zich slechts in zichzelf kan inleven. De werkelijkheidsopvatting en de identiteitsopvatting zijn met elkaar verbonden dankzij het contrast tussen het zelf en alle subjecten en objecten buiten het zelf. Het proberen in te leven in komkommers loopt op niks uit. Het probleem dat de mens zich alleen vanuit zichzelf, op een door het eigen referentiekader beperkte manier, tot een ander en de omgeving kan verhouden, wordt met het voorbeeld van de komkommer geïllustreerd. Toch doet Ida een poging om uit te zoeken op welke manier er het beste omgegaan kan worden met de positie van een mens in de wereld: ‘[De mens] moet ervoor zorgen dat hij in elk geval zo goed mogelijk zichzelf is’. Dit laat zien dat de mens alleen invloed heeft op zichzelf en alleen zichzelf kan begrijpen, en zich daarom optimaal vanuit zichzelf tot anderen en de wereld zou moeten verhouden. Ida wil haar identiteit graag in relatie tot mensen en haar omgeving vormgeven, maar loopt daarbij tegen beperkingen aan. In het volgende citaat wordt dezelfde thematiek uiteengezet:

Op een gegeven moment zei mijn moeder dat de mens door en door slecht was, hakte vervolgens een winterpeen in tweeën.

De uitspraak maakte veel indruk: als mensen slecht waren, en ik wilde goed zijn, dan moest ik ervoor zorgen dat ik het tegenovergestelde van een mens was. In de periode die volgde deed ik dat in eerste instantie vooral door te oefenen met zo lang mogelijk op mijn handen lopen. [...] Later pakte ik het grondiger aan, door dagenlang zo min mogelijk te zeggen bijvoorbeeld, terwijl ik eigenlijk heel graag bij alles mijn mening wilde verkondigen, of door juist de hele tijd te zeggen hoe leuk ik het allemaal vond en hoe gelukkig ik was, terwijl ik eigenlijk in diepe rouw was over het feit dat ik bestond (30-31).

De bespiegeling richt zich wederom op de positie van de mens in de wereld en de poging zich op een juiste manier tot de wereld te verhouden. Als Ida zich ervan bewust wordt dat de mens slecht voor de wereld is, probeert ze allerlei manieren te bedenken om zelf onder die premisse uit te komen. Ze loopt op haar handen en probeert verschillende gemoedstoestanden uit, die

allemaal geen uitdrukking kunnen geven aan haar complexe gevoelens over de wereld en haar positie daarbinnen. Het relationele komt in deze roman dus vooral naar voren in de complexe relatie die Ida met de wereld ervaart. De mensheid heeft volgens Ida eigenlijk eenzelfde soort affectieve crisis als geliefden in een moeizame relatie:

Waar het op neerkomt is dat de mensheid als geheel ook eenzaam is. We kunnen er niet tegen dat er niemand iets terugzegt, dat die verdomde objecten niets doen met de betekenis die wij ze toedichten, dat we nog altijd geen dieren hebben horen praten – ja, misschien zo nu en dan in de vorm van het schrille gegil dat onze slachthuizen vult, maar niet met woorden, niet met een oplossing voor de dingen waar we al tijden mee zitten. Zelfs de hemel is leeg. En dus zetten we ons af door al die zwijgende natuur om ons heen te vernietigen, als een wanhopige geliefde die maar niet wordt terug ge-sms't en het in het café op een zuipen zet. (147)

Ida wijdt het feit dat de mensheid de natuur vernietigt aan de eenzaamheid van de mensheid, omdat ze niet met de natuur kan praten en geen echt begrip voor de natuur kan krijgen. Die eenzaamheid, die tevens onbegrip voor de eigen plaats in de wereld creëert en de mens daarmee aanzet tot vernielzucht, vormt volgens Ida een parallel met het verloop van een liefdesrelatie; de wereld die niet terug kan praten is als een geliefde die niet terug sms't. Ida's affectieve crisis komt voort uit haar onvermogen zich tot haar omgeving te verhouden door de beperkingen van taal en perspectief.

Het relationele wordt in deze roman naast Ida's bespiegelingen over de relatie van de mens tot de wereld ook vertegenwoordigd door de relatie tussen Ida en Robin. Het is een moeizame relatie, waarin de toenadering stroef verloopt omdat Ida erg op zichzelf focust. Ida doet verwoede pogingen om de relatie te begrijpen, maar jaagt Robin daarmee tegen zich in het harnas:

‘Ik bedoel niet dat je anderen niets gunt, Ida, ik bedoel letterlijk, het enige waar jij aan denkt: *jezelf*. Jij denkt dat de sleutel tot goed omgaan met anderen ergens in jezelf ligt, maar misschien zou het helpen om gewoon eens aan de ander te vragen wat hij of zij nodig heeft?’

[...]

‘Daar komt bij: aan jezelf denken is niet hetzelfde als aan zelfreflectie doen. (67)

Robin verwijt Ida haar egocentrisme en laat zien dat Ida's pogingen falen omdat ze niet echt naar anderen kijkt, door bijvoorbeeld te vragen wat hij of zij nodig heeft, maar dit zelf probeert te beredeneren. Dit lijkt bijzonder veel op de eerder beschreven manier waarop de mensheid volgens de spreker op het symposium probeert te beredeneren wat goed is voor de natuur en het milieu, zonder zich echt in de natuur in te leven. De falende relatie tussen Ida en Robin is een metafoor voor de verhouding van de mensheid tot de natuur. Het boek eindigt dan ook met een uitweiding over de liefde die de verhouding tot de wereld en de verhouding tot een geliefde nog eens samenbrengt. Deze passage verklaart zowel de problemen in de relatie tussen Ida en Robin als de onoverbrugbare afstand tussen mens en de wereld, de onmogelijkheid echt begrip en echte empathie voor een ander te hebben:

Zowel taal als liefde heeft dus te maken met een discrepantie, een gat: taal heeft te kampen met de onoverbrugbare afstand tussen taal en werkelijkheid, liefde met de onoverbrugbare afstand tussen minnaar en beminde. [...] De woorden die we kiezen voor de wereld om ons heen, gaan geen enkele noodzakelijke verbintenis aan met de dingen die ze proberen te omschrijven. Zo is de drijvende kracht achter zowel taal als liefde een gat. (166)

Hier wordt een gat tussen taal en werkelijkheid besproken, dat vergeleken wordt met dat tussen verliefde en geliefde. Het gat veroorzaakt dat mensen zich nooit echt in elkaar of de wereld kunnen inleven. Hiermee is er een overeenkomst tussen hoe de mens zich tot de wereld verhoudt en hoe een verliefde zich tot een geliefde verhoudt, zoals ik ook een gelijkenis zag tussen de relatie tussen Ida en Robin en de relatie tussen de mens en de wereld. Zowel Ida's gedachtes over Robin als die over de wereld bevragen hoe ze haar affectiviteit kan vormgeven. Ze overpeinst haar verhouding tot beide op eenzelfde manier, waardoor natuur in hetzelfde relationele kader wordt geplaatst als Ida's relatie met Robin.

4.2.4. Ecocentrisch relationisme en het hoofdpersonage Ida

Uit Ida's waarneming van de natuur blijkt dat haar verhouding tot de natuur in de roman een transformatie doormaakt. Eerst is Ida bang voor natuur, daarna ervaart ze in de natuur zijn als bevredigend, vervolgens wekt de natuur een verlangen naar gemeenschap bij haar op. Maar wanneer Ida ten slotte samen met Robin in de natuur is en Robin het uitmaakt in plaats van de gemeenschappelijkheid in de natuur te bieden waar Ida naar verlangde, maakt de natuur Ida's relatie met Robin onmogelijk omdat Robin door het water uit de dambreuk sterft en Ida alleen achterlaat. Het is bij dit abrupte sterfgeval van belang dat de tussenkomst van menselijke

acties en de rampzalige gevolgen daarvan voor de natuur benadrukt worden in de roman. Maar dit noodlottige voorval laat dankzij de onverschilligheid van de natuur ten overstaan van de mens ook zien dat de mens slechts een klein, relatief onbelangrijk deel van de natuur is. De door mensen gemaakte dam die het water zou moeten sturen, verstoorde eerst de stroming van de rivier, maar bleek niet volgens plan ontmanteld te kunnen worden. De rampzalige gevolgen van de menselijke inmenging in de rivier treffen uiteindelijk Robin, en daarom ook Ida's relatie met Robin. De rol van de mens in de natuur en de vergankelijkheid van de mens in de natuur illustreren dat de mens slechts een onderdeel is van de natuur en de natuur niet kan beheersen, zoals het begrip *urbanature* ook beschrijft. Toch wijkt Ida's natuuropvatting ook van het begrip *urbanature* af omdat Ida de vraag stelt of er nog wel sprake is van natuur als deze door mensen gecultiveerd is, terwijl natuur en cultuur met elkaar juist samen kunnen gaan bij *urbanature*. In de waarneming en thematisering van de natuur in *Gebrek is een groot woord* komt niet naar voren of de dichotomie die Ida constateert ook van invloed is op de manier waarop natuur onderdeel uitmaakt van haar relationele identiteit en werkelijkheidsopvatting.

Ida is in de roman voortdurend bezig haar plaats als mens in de wereld te bevragen. Ida komt daarbij tot de conclusie dat de mens zich niet kan inleven in iets buiten zich. In Ida's geval heeft deze conclusie vooral consequenties voor haar geliefde Robin. De onmogelijkheid zich buiten haar eigen referentiekader of perspectief tot iets te verhouden of in iets in te leven, zorgt ervoor dat Ida op zichzelf focust. Haar relatie met Robin verloopt om deze reden stroef, en Ida weet om deze reden ook niet goed hoe ze het milieu kan helpen. De beperkingen van haar perspectief zijn zodoende vormend voor Ida's zelfbeeld en haar verhouding tot anderen en de wereld. De mens moet zich volgens Ida ondanks deze belemmering op een goede manier tot de wereld en het milieu proberen te verhouden. Ida's verkenning van wat het betekent om mens te zijn en hoe ze dat het beste zou kunnen zijn is eenzelfde soort engagement als het engagement dat in het relationisme beschreven wordt: een zoekende, zorgvuldige verhouding van het zelf tot anderen en de wereld. Het passieve, apathische in de houding van Ida komt net als in het relationisme juist voort uit haar grote betrokkenheid bij het milieu. Ida neemt eenzelfde soort zoekende houding aan in haar relatie met Robin. Omdat ze tot de conclusie is gekomen dat ze vooral zo goed mogelijk zichzelf moet zijn, denkt ze niet meer na over wat Robin wil. Zoals Ida in haar liefdesrelatie egocentrisch is, is de mensheid dat volgens Ida ook in de relatie tot de wereld. Ida ziet een sterke gelijkenis in de relatie van de mensheid tot de wereld en de relatie van een verliefde tot een geliefde. Beide

relaties worden volgens Ida gekenmerkt door onbegrip aan de ene kant en een verlangen naar begrip en verbinding aan de andere kant. Dit geeft te kennen van een relationeel bewustzijn. Daarnaast is er sprake van een vorm van ecocentrisch relationisme, omdat Ida's poging zich tot het milieu en de wereld te verhouden getuigt van eenzelfde soort houding als in het relationisme. Maar omdat Ida niet erg met haar persoonlijke verhouding tot de natuur bezig is, is het een abstracte vorm van ecocentrisch relationisme die draait om een verhouding tot het idee van de wereld en het idee van het milieu.

5. Conclusie

Waar scepticisme en ironie literatuur loskoppelden van de werkelijkheid tijdens het postmodernisme, proberen auteurs en theoretici in de periode na het postmodernisme de grip op de werkelijkheid te herstellen. Een aantal theoretici typeren deze periode met opvattingen waar de relationele verhouding tot andere mensen aan de basis ligt. Om te onderzoeken of een soortgelijke relationele houding ook aangewezen kan worden in de verhouding tot de natuur/het milieu in de periode na het postmodernisme heb ik getracht een antwoord te geven op de onderzoeksvraag: 'In hoeverre geven de waarneming en thematisering van de natuur in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* van Lieke Marsman blijk van een ecocentrische en/of relationele houding ten opzichte van de natuur/het milieu?' Om de boeken van Nina Polak en Lieke Marsman te analyseren heb ik een theoretische koppeling van relationisme en ecocentrisme gemaakt. In het werk van Angelsaksische theoretici trof ik verschillende aspecten van de nieuwe relationele houding aan. Ik stelde voor om deze theorieën, die in feite verschillende aspecten van hetzelfde standpunt beschrijven, gezamenlijk te lezen als bredere verklaring van de literatuur uit de periode na het postmodernisme en als een collectieve theorie te zien. Zodoende formuleerde ik dat de verhouding tot anderen gebruikt wordt als grond voor de representatie van de werkelijkheid (McLaughlin) en daarom ook een vorm van engagement is (Den Dulk). Daarnaast is de relatie met anderen vormend voor het zelfbeeld en de identiteit (Timmer) en maakt de relatie tot anderen identificatie met het zelf mogelijk (Moraru). Het belang van de verhouding tot anderen veroorzaakt tevens een verantwoordelijkheidsgevoel voor anderen (Moraru 21). Het relationele is dus een fundamenteel onderdeel van het benaderen van de werkelijkheid, engagement, het zelfbeeld en identiteitsvorming.

De opvattingen van de Nederlandstalige wetenschappers Olnon en Van Dijk en Demeyer en Vitse liggen dicht bij de Angelsaksische theorie en laten zien dat er ook sprake is van een opkomend relationisme in de Nederlandstalige literatuur. Olnon en van Dijk

wijzen op een zoektocht naar het vormen van identiteit te midden van en samen met anderen en een herpositionering in de omringende wereld aan. Demeyer en Vitse onderstrepen de affectieve thematiek van de relationele trend. Ik beschouw het naar de voorgrond treden van het affectieve als een belangrijk onderdeel en symptoom van het relationele.

In deze scriptie heb ik theorieën over het relationele in verband gebracht met het ecocentrisme. Het ecocentrisme beschrijft een veranderde opvatting van de mens als onderdeel van de natuur; de mens wordt anders dan voorheen beschouwd als onderdeel van de natuur dat een complexe onderling afhankelijke en gelijkwaardige relatie heeft met alle natuurlijke objecten, wezens en processen. Ashton Nichols bestempelt deze natuuropvatting met de term urbanature. Deze natuuropvatting verbreekt de dichotomie tussen cultuur en natuur, omdat gecultiveerde natuur ook binnen urbanature valt. Bij urbanature horen een zelfbewustzijn en identiteitsopvatting die in relatie staan met het milieu. Maar de verhouding tot het milieu is veroordeeld om antropocentrisch te blijven ondanks de complexe relatie die de mens met de natuur heeft, omdat de mens met taal nooit echt begrip voor de natuur of het milieu kan krijgen.

Het ecocentrisme beschrijft in feite een relationele houding ten opzichte van de natuur omdat in verbinding staan onderdeel van de identiteit van de mens is. Welke vorm deze verbinding aanneemt verschilt. Omdat in het relationisme de zoekende relationele houding ten opzichte van de werkelijkheid en identiteit concretiseert, terwijl in het ecocentrisme niet gedetailleerd uitgewerkt wordt wat het betekent om in relatie tot het natuurlijke te staan voor het individu zelf en diens verhouding tot de werkelijkheid, heb ik voorgesteld om de verschillende theoretische inzichten van het relationisme ook te gebruiken bij het bestuderen van de relatie tot de natuurlijke omgeving/het milieu en daarbij te spreken van ecocentrisch relationisme. Het affectieve is daarbij tevens van belang omdat affect ook een belangrijke rol zou kunnen spelen in de verbondenheid met de natuur. De thematisering van zorgen, gevoelens en twijfels met betrekking tot de natuur of het klimaat kunnen helpen in kaart te brengen hoe het ecocentrisch relationisme zich manifesteert. Na de koppeling tussen ecocentrisme, relationisme en het affectieve gemaakt te hebben, stel ik voor dat dezelfde implicaties opgaan voor het begrijpen van identiteit en zelfbewustzijn zowel in relatie tot de gehele natuur, als in relatie tot andere mensen.

Om het samenspel van de bovengenoemde theorieën aan te wijzen in de romans van Nina Polak en Lieke Marsman heb ik naar de waarneming van de natuur, de thematisering van de natuur en de thematisering van het relationele in de romans gekeken aan de hand van de twee

hoofdpersonages en een belangrijk bijpersonage. Vervolgens heb ik de verschillende onderdelen van mijn analyse samengebracht in een interpretatie in het licht van het ecocentrisch relationisme.

Uit mijn analyse bleek dat in *Gebrek is een groot woord* de natuur in de vorm van de zee een deel van de identiteit en het referentiekader van het hoofdpersonage Nynke uitmaakt en zodoende een metaforische rol inneemt in haar relaties met de andere personages uit de roman. De zee verbeeldt de mate waarop Nynke zich verbonden voelt met haar naasten. Er is bij Nynkes verhouding tot de zee geen sprake van ecocentrisch relationisme omdat de zee Nynkes pogingen tot verbinding met de andere personages thematiseert, en niet haar relationele houding ten opzichte van de zee of natuur zelf. De verhouding tot de zee speelt een rol in de relatie tot anderen, maar heeft zelf geen relationele vorm. Verder ervaart Nynke een tegenstelling tussen de zee en de stad die maakt dat ook haar natuuropvatting van het ecocentrisme afwijkt. Bij het bijpersonage Juda zijn de relatie tot de natuur en de relatie tot mensen ook met elkaar verbonden. Op zijn zelf gecreëerde online platform geeft hij samen met duizenden andere spelers verhalen over alternatieve manieren van leven vorm, waarbij de natuur ook een rol speelt. Juda probeert zo zijn verhouding tot anderen en de wereld vorm te geven. Deze poging is relationeel, maar niet ecocentrisch omdat Juda niet te kennen geeft dat zijn verhouding tot de virtuele natuur vormend voor hem is. Offline zet Juda zich in om zo milieubewust mogelijk te zijn. Zijn identiteit wordt beïnvloed door die poging zich op een juiste manier tot het milieu te verhouden. Aldus verhoudt Juda zich op een relationele manier tot het milieu. Maar omdat Juda geen blijk geeft van een (verlangen naar een) directe verhouding tot de natuur op zich is er alleen sprake van een abstracte vorm van ecocentrisch relationisme die betrekking heeft op de natuur in de vorm van milieuproblematiek. In *Het tegenovergestelde van een mens* is er sprake van eenzelfde soort op milieuproblematiek gerichte vorm van ecocentrisch relationisme. Het hoofdpersonage Ida probeert erachter te komen hoe ze zich op een juiste manier tot het milieu kan verhouden. Voor Ida is er een grote overeenkomst tussen de relatie van de mensheid tot de wereld en de relatie van een verliefde tot een geliefde, die beide gekenmerkt worden door een verlangen naar begrip en verbinding dat geteisterd wordt door inherent onbegrip. Dit zijn typisch relationele thema's die op de wereld/het milieu toegepast worden en Ida's houding daarom ecocentrisch relationeel maken. Uit Ida's waarneming blijkt dat haar verhouding tot de natuur als ding op zich is niet relationeel is. Wel wordt bij Ida de waarneming van de natuur net als bij Nynke aan de relationele verhouding tot andere personages gekoppeld. Omdat de relationele houding aldus

slechts van toepassing is op een abstracte begrip van de wereld en het milieu, blijft ook het ecocentrisch relationisme bij het hoofdpersonage Ida vooral op het idee van milieu en milieuvervuiling van toepassing.

Al met al geven de waarneming en thematisering van de natuur in *Gebrek is een groot woord* van Nina Polak en *Het tegenovergestelde van een mens* in wisselende mate blijk van een ecocentrische en een relationele houding ten opzichte van de natuur. De rol die de natuur/het milieu speelt binnen de relationele houding varieert van louter metaforisch voor en ondersteuning biedend aan het relationele tot onderwerp van de relationele houding. Maar de relationele houding blijkt in dit laatste geval met name van toepassing te zijn op een abstracte milieuproblematiek die niet per se met de natuur als ding op zich te maken heeft.

6. Discussie

Tijdens het onderzoeken van het ecocentrisch relationisme in de romans van Lieke Marsman en Nina Polak merkte ik dat er op een aantal punten vervolgonderzoek nodig is om het nieuwe begrip dat ik heb geïntroduceerd, het ecocentrisch relationisme, helderder in kaart te brengen en meer inzicht te verkrijgen in de manier waarop het begrip op romans toegepast kan worden. Ten eerste heb theoretisch gezien geen onderscheid gemaakt tussen natuur en het milieu, omdat beiden onder het begrip urbanature vallen. Uit mijn analyse bleek echter dat er bij de personages uit *Gebrek is een groot woord* en *Het tegenovergestelde van een mens* vooral sprake was van een relationele verhouding tot abstracte milieuproblemen en minder tot de natuur als zodanig. In een vervolgonderzoek zou er specifiek onderscheid tussen milieu en natuur gemaakt kunnen worden en de verschillen tussen de verhouding tot de natuur en de verhouding tot milieuproblemen verder kunnen worden uitgewerkt. Wordt de natuur op zich gezien als iets waar personages een relatie mee hebben die vormend is voor het zelfbeeld (en identiteit en werkelijkheidsopvatting), of is het vooral de milieuproblematiek en de verhouding daartoe die het zelfbeeld beïnvloedt?

Ten tweede ondervond ik tijdens het schrijven van deze scriptie dat in mijn focus op de natuur en het milieu, ik niet heb verklaard welke rol het niet-natuurlijke speelt. De grens tussen het niet-natuurlijke en het natuurlijke wordt in mijn onderzoek vervaagd omdat ik het begrip urbanature gebruik, dat de dichotomie tussen natuur en cultuur opheft. In een vervolgonderzoek zou de rol van het niet-natuurlijke beter bekeken kunnen worden en kunnen worden vergeleken met de rol van de natuur, zodat er duidelijk wordt of de natuur in bijzondere mate belangrijk is voor het relationele zelfbeeld en de werkelijkheidsopvatting of dat zowel de natuurlijke als niet-natuurlijke omgeving een rol spelen. Het verschil tussen het

natuurlijke en het niet-natuurlijke zou echter minder van belang blijken als de ecocentrisch relationele houding voortkomt uit de verhouding tot milieuproblematiek en niet per se tot natuur als iets op zich, bijvoorbeeld omdat milieuproblemen een urgente status hebben in de huidige wereld, waardoor ze indringender zouden kunnen zijn voor het zelfbeeld dan de verhouding tot de natuur of niet natuurlijke objecten in de omgeving. Omdat deze punten verband met elkaar houden zou dit ook in een overkoepelend onderzoek uitgezocht kunnen worden.

Ten derde was er in mijn onderzoek bij het personage Juda in de roman *Gebrek is een groot woord* sprake van een virtuele verhouding tot de natuur. Ik heb deze in mijn onderzoek op dezelfde manier behandeld als een offline verhouding tot de natuur, omdat Olton en Van Dijk online omgang ook onder het relationele scharen. Vervolgonderzoek zou de rol van natuur in de online wereld en de relationele houding ten aanzien van virtuele natuur verder kunnen bestuderen.

Ten slotte zou onderzoek naar een breder corpus meer inzicht kunnen geven de vorm die een mogelijke combinatie tussen het relationisme en het ecocentrisch relationisme aanneemt in de romans van de Nederlandstalige milleniumgeneratie. De waarneming en thematisering van natuur zou in meerdere boeken uit deze generatie onderzocht moeten worden om inzicht te krijgen in of er bij het ecocentrisch relationisme net als het relationisme sprake is van een breder gedragen houding. Daarbij zouden romans onderzocht kunnen worden waarbij de natuur en het milieu minder expliciet behandeld worden, om te kijken of een ecocentrisch relationele houding ook impliciet aanwezig is.

7. Literatuurlijst

Abram, David. *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than Human World* Vintage, 1997.

Boven, Erica, van, en Gillis Dorleijn. *Literair Mechaniek*. 3de druk, Uitgeverij Coutinho, 2013.

Buell, Lawrence. "The Emergence of Environmental Criticism." En "Glossary of Selected Terms." *The Future of Environmental Criticism : Environmental Crisis and Literary Imagination*. Blackwell Pub, 2005, pp. 1-28 en pp. 134-149, <https://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=243555>. Bezocht op 25 februari 2019.

- Clark, Timothy. *Ecocriticism on the Edge: The Anthropocene as Threshold Concept*. Bloomsbury, 2015,
<https://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/reader.action?docID=2056898&query=>.
 Bezocht op 12 februari 2019.
- Demeyer, Hans en Sven Vitse. “De affectieve dominant. Een ideologiekritische lezing van recent Nederlandstalig proza.” *TNTL*, vol. 134, no. 3, 2018, pp. 220-244.
- Dulk, Allard, den. *Existentialist Engagement in Wallace, Eggers and Foer: A Philosophical Analysis of Contemporary American Literature*. Bloomsbury Academic, 2015,
<https://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/reader.action?docID=1868831&ppg=13>.
 Bezocht op 12 februari 2019.
- Kostkowska, Justyna. *Ecocriticism and Women Writers : Environmentalist Poetics of Virginia Woolf, Jeanette Winterson, and Ali Smith*. Palgrave Macmillan, 2013, <https://link-springer-com.proxy.library.uu.nl/book/10.1057%2F9781137349095>. Bezocht op 12 februari 2019.
- Leyman, Dirk. “‘Het tegenovergestelde van een mens’: een aarzelende, onvolkomen roman.” *De Morgen*, 30 augustus 2017, <https://www.demorgen.be/boeken/-het-tegenovergestelde-van-een-mens-een-aarzelende-onvolkomen-roman-b8f75aee/?referer=https://www.google.com/>. Bezocht op 3 april 2019.
- Love, Glen A. *Practical Ecocriticism: Literature, Biology and the Environment*. University of Virginia Press, 2003,
https://books.google.nl/books?id=oQ5mbMlZS5cC&dq=cold+war+ecocriticism&lr=&source=gbs_navlinks_s. Bezocht op 26 februari 2019.
- McLaughlin, Robert L. “Post-Postmodern Discontent: Contemporary Fiction and the Social World.” *Symplokē*, vol. 12, no. 1-2, 2004, pp. 53–68,
<http://go.galegroup.com.proxy.library.uu.nl/ps/i.do?ty=as&v=2.1&u=utrecht&it=DIourl&s=RELEVANCE&p=ITOF&qt=TI~%22Post-Postmodern+Discontent%3A+Contemporary+Fiction+and+the+Social+World%22~~PU~%22symploke%22&lm=DA~120040101&sw=w>. Bezocht op 18 februari 2019.
- Moraru, Christian. *Cosmodernism: American Narrative, Late Globalization, and the New Cultural Imaginary*. University of Michigan Press, 2011,
 DOI:10.3998/mpub.1594635. Bezocht op 18 februari 2019

- Nichols, Ashton. *Beyond Romantic Ecocriticism: Towards Urbanatural Roosting*. Palgrave Macmillan, 2011, Nineteenth-Century Marjor Lives and Letters, https://books.google.nl/books?id=8azGAAAAQBAJ&printsec=frontcover&source=gb_s_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false. Bezocht op 8 februari 2019.
- Nichols, Ashton. "Urbanatural roosting in the poetry of Seamus Heaney." *Wordsworth Circle*, vol. 47, no. 2, 2016, pp. 100-104, <https://literature-proquest-com.proxy.library.uu.nl/pageImage.do?ftnum=4147088831&fmt=page&area=mla&journalid=0043-8006&articleid=R05452237&pubdate=2016&queryid=3103034442606>. Bezocht op 2 maart 2019.
- Noort, Wouter, van. "Klimaatdepressie." *NRC Weekend*, 16 februari en 17 februari 2019.
- Olnon, Merlijn en Yra van Dijk. "Radicaal relationisme. Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur." *De Gids*, no. 3, 2015, pp 3-7.
- Peters, Arjan. "Spitsvondigheid komt ook terug in Marsmans boeken." *de Volkskrant*, 3 juni 2017, <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/spitsvondigheid-komt-ook-terug-in-marsmans-boeken~b18f2b05/>. Bezocht op 3 april 2019.
- Prickard, Richard. "Beyond Beyond Romantic Ecocriticism." Review of *Beyond Romantic Ecocriticism: Towards Urbanatural Roosting*. *Ecozona*, vol. 3, no. 1, 2012, pp. 149-151, ecozone.eu/article/download/463/491. Bezocht op 2 maart 2019.
- Pruis, Marja. "De tien." *Das Magazin*. No. 25, Het einde, 2018, pp. 72-75.
- Steinz, Jet. "De jonge schrijver is een vrouw." *de Volkskrant*, 14 april 2017, <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/de-jonge-schrijver-is-een-vrouw~b3c0b402/>. Bezocht op 10 februari 2019.
- Timmer, Nicoline. *Do You Feel It Too? The Post-Postmodern Syndrome in American Fiction at the Turn of the Millennium*. Rodopi, 2010, <http://web.b.ebscohost.com.proxy.library.uu.nl/ehost/ebookviewer/ebook/bmxlYmtfXzMxNTYxMV9fQU41?sid=bea98e3f-0105-43d7-bdc1-da345d52d860@sessionmgr102&vid=0&format=EB&rid=1>. Bezocht op 14 januari 2019.
- Urai, Max. "Signalement: Het tegenovergestelde van een mens – Lieke Marsman." *De reactor*, <https://www.dereactor.org/teksten/signalement-het-tegenovergestelde-van-een-mens-lieke-marsman>. Bezocht op 3 april 2019.

Veen, Thomas, de. "Waarom raakt het klimaat ons niet?" *NRC*, 9 juni 2017,
[https://www.nrc.nl/nieuws/2017/06/09/waarom-raakt-het-klimaat-ons-niet-10978894-
a1562277](https://www.nrc.nl/nieuws/2017/06/09/waarom-raakt-het-klimaat-ons-niet-10978894-a1562277). Bezocht op 3 april 2019.